

Kazak Türkçesinde İsim Çekim ve İşletme Eklerindeki Kalıplaşmalar

Hülya Arslan-Erol*

Özet: İsim çekim ve işletme eklerindeki kalıplaşmalar Türkçenin her döneminde yaygın olarak görölmüş olup günümüz Türk lehçelerinde de sıkça karşımıza çıkmaktadır. Kazak Türkçesinde isim çekim ve işletme eklerindeki kalıplaşmalar hal eklerinin büyük bir kısmında, çokluk, iyelik ve aitlik ekinde tespit edilmiştir. Kalıplaşmaların hangi eklerde, hangi örneklerle ortaya çıktığı, kalıplaşma sonucunda ortaya çıkan kelime türleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, ek kalıplaşması, isim çekim eki, isim işletme eki, iyelik eki, aitlik eki.

Inflexible Suffixes In Case Endings and Endings In Kazakh Turkish

Abstract: Inflexible suffixes in case endings and endings that have been seen all period of Turkish, are faced in modern Turkish dialects widely. Inflexible suffixes was seen in many of case endings, plural ending, possessive suffix and pronominal suffix in Kazakh Turkish. It was investigated that in which suffixes and with which examples was seen inflexible suffixes, and the sort of the words that were appeared after becomed inflexible.

Keywords: Kazakh Turkish, inflexible suffixes, case ending, ending, possessive suffix, pronominal suffix.

Daha önce hazırlamış olduğumuz “Kazak Türkçesinde Fiil Çekim ve İşletme Eklerindeki Kalıplaşmalar”¹ adlı çalışmanın bir devamı olarak, bu çalışmamızda Kazak Türkçesindeki isim çekim ve işletme eklerinde gerçekte kalıplaşmalar ele alınmıştır.

“Bir çekim veya yapım ekinin bilinen gramer kurallarına bağlı belirli bir işlev ya da işlevlerle değil de eklendiği söz ile beklendiğinden ayrı yeni bir anlam oluşturacak biçimde birleşip kaynaşması” (Korkmaz 2003: 157) şeklinde tanımlanan ek kalıplaşmaları, Türkçenin her devrinde ve her grubunda yaygın olarak görölr. Kazak Türkçesinde de fiil çekim ve işletme eklerinde olduğu gibi

* Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Ü, Fen-Edebiyat Fakóltesi., Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, hulyaarslanerol@hotmail.com

¹ Gaziantep Ü, Sosyal Bilimler Dergisi, cilt 7, sayı 2, 2008, s.355-366.

isim çekim ve işletme eklerinde yaygın olarak karşımıza çıkmıştır.

İfade edilmek istenilenin daha kısa yoldan anlatılması çabası olan eksiltmeye eğilimli olma, dilin en fazla ihtiyaç duyduğu isim türünden kelimeler olan zarfları türeten ekler bakımından sınırlılık, bazı eklerin işlekliliğini kaybederek arkaik birer şekil olarak yaşamaya devam etmeleri gibi sebeplerle (Korkmaz 2003: 157-158) ortaya çıkan ek kalıplaşmaları, dilde yeni kavramları karşılamanın başka bir yolu olarak kullanılmıştır.

Yeni kavramlara yeni adlar bulunurken dilin var olan söz hazinesindeki kelimelere yeni anlamlar yüklemek veya var olan ekleri farklı fonksiyonlarla kullanarak eski kök ve gövdelerden yeni kelimeler yaratmak gibi yollar tercih edilmiştir. Yeni kavramlara adlar, dışarıdan müdahale ile, türetme ve birleştirme gibi yollarla bulunabileceği gibi, dışarıdan hiçbir müdahaleyi kabul etmeyen, adeta dilin canlı bir varlık olduğunun kanıtlarından biri gibi duran kalıplaşma yoluyla da bulunabilir. İsim çekim ve işletme ekleri de aslında cümle içinde kelimeye nüans katan, kelimenin anlamında kalıcı bir değişiklik yapmayan eklerken farklı fonksiyonlarda, adeta yapım ekleri fonksiyonunda kullanılarak yeni kavramlara ad olmaları sağlanmıştır. Bu yeni adlandırmada hiçbir şekilde dile dışarıdan bir müdahale söz konusu değildir.

Muharrem Ergin (1985: 131, 161, 226), isimlere gelen çekim eklerinden çokluk ekini yapım eklerine yakın olması, iyelik ekini ise yapım ve çekim eki arasında bir fonksiyon üstlenmesi sebebiyle ayrı olarak değerlendirmiş, aitlik ekini de kalıplaşmaya yatkınlığından dolayı hem isimden isim yapan ekler içinde hem de çekim eklerinden sonra geldiği, iyelik eki gibi yardımcı ses aldığı, aitlik gibi bir çeşit iyelik fonksiyonu taşıdığı için çekim ekleri içinde, işletme eki olduğunu belirterek ele almıştır. Zeynep Korkmaz (2003: 160-164) da hal eklerindeki kalıplaşmaları ad çekim eklerindeki kalıplaşmalar, çokluk ve iyelik eklerindeki kalıplaşmaları da işletme eklerindeki kalıplaşmalar olarak göstermiştir. Hazırladığımız çalışmada kalıplaşmalar buna göre, isim çekim ve işletme eklerindeki kalıplaşmalar şeklinde iki ana başlıkta ele alınmıştır.

1. İSİM ÇEKİM EKLERİNİN KALIPLAŞMASI

Bilindiği üzere çekim ekleri isimler ile isimler veya isimler ile filler arasında geçici ilişkiler kurulmasını sağlayan eklerdir. Bu şekilde cümle örgüsü içindeki kelimelerin birbiriyle bağlantıya geçmesini, anlam aktarımının tam olarak gerçekleşmesini sağlarlar.

İsimler, kendilerine tabi olan, bağlı olan unsurlarla ve kendilerinin tabi olduğu, bağlı olduğu unsurlarla olmak üzere iki şekilde diğer kelimelerle ilişkiye geçerler. İsim işletme eklerinden iyelik eki birinci şekilde bir ilişki kurarken, isim çekim eklerinden hal ekleri ikinci şekilde ilişkiler kurarlar. Hal ekleri, isimleri

isimlere, edatlara ve özellikle de fiillere bağlarlar. Bu bağlanma ileriye doğru, kendisinden sonra gelen kelimelere bağlanma şeklindedir. Türkçede kapsamı geniş olan ekler kapsamı dar olan eklerden sonra gelirler. Çekim eklerinden olan hal eklerinin kapsamları, isim işletme eklerinden olan çokluk ve iyelik ekinde geniş, aitlik ekinde ise dardır (Ergin 1985: 226-227). Kazak Türkçesinde hal eklerindeki kalıplaşmalar da buna göre olmuştur. Yönelme, bulunma, ayrılma, eşitlik ve vasita hali ekindeki kalıplaşmaların bir kısmı iyelik eki almış isimlerde olmuştur. Aitlik ekindeki kalıplaşmaların bir kısmının ise bulunma hali eki almış isimlerde olması yine bunu göstermektedir. Nevzat Özkan (2001: 165) Türkçede hal eklerindeki kalıplaşmaların muhtemelen Moğolcanın etkisiyle zamirlerde hal eklerinin üst üste gelmesi ve Türkçe-Moğolca hal eklerinin yan yana kullanılmalarıyla başladığı, isim çekim eklerinden eşitlik eki -ca'nın bir yapım eki gibi kullanılması ve yine isim çekim eklerinden -ga yönelme hali ekinin kalıplaşmasıyla devam ettiği kanaatindedir. Eşitlik hali ekinin hem tarihi hem de günümüz Türk lehçelerinde en yaygın kalıplaşan eklerden biri olması ve hatta ekin çekim eki olarak yaygın şekilde kullanıldığı tarihi metinlerde bile zamirlere eklendiğinde kalıplaşması bunu desteklemektedir.

İsim çekim eki alan kelimeler içinde yer, zaman, miktar vb.yi ifade eden isimlerden özellikle isimleri fiillere bağlayanlar kalıplaşmaya daha eğilimlidirler. Bunların cümle içinde zarflara ve edatlara yaklaşan fonksiyonlarla kullanılmaları, anlam alanlarındaki değişikliği kolaylaştırmış ve kalıplaşmaya uğramalarını sağlamıştır (Korkmaz 1994: 5). 13.yy.dan itibaren bu türden kelimeler yaratan eşitlik, vasita ve yön gösterme ekleri çekim eki fonksiyonlarını kaybederek kalıplaşmış, bunların boşalttığı çekimler sentaktik kanaldan yapılmaya devam etmiştir (Öner 1999: 12).

1.1. Yönelme Hali Eki (-ga / -ge / -a / -e)

İsimle fiili yönelme ilişkisiyle birbirine bağlayan yönelme hali ekinin Kazak Türkçesinde kalıplaşmasıyla çoğunlukla zarf türünden, ayrıca sıfat türünden kelimeler ortaya çıkmıştır. Türkiye Türkçesindeki *körü körüne*, *sıcağı sıcağına* örneklerinde olduğu gibi kelime grupları şeklindeki kalıplaşmalar da görülür.

Kazak Türkçesinde yönelme hali eki tonlu ünsüzlerle biten isimlerden sonra -ğa / -ge, tonsuz ünsüzlerle biten isimlerden sonra -qa / -ke, 1., 2., 3. teklik şahıs iyelik eki almış isimlerden sonra ise -a / -e'dir (Öner 1998: 129, Koç 2004: 204). Yönelme hali ekindeki kalıplaşmalar da bu ekler çerçevesinde olmuştur.

al / ald 'ön', *alğa* 'ileri, ileriye doğru' (KT-TTS) [Ağaç tasasınan şığa eñbektep *alğa* jıljıdım. (KTTS)]. *beker* 'boşuna, boş yere, nafile (KT-TTS), *bekerge* 'boşuna, boşu boşuna, nafile, öylesine' (KTTS). *bir* 'bir', *birge* 'birlikte,

beraber' (KT-TTS). *bos* 'boş', *bosqa* 'boşuna, boşu boşuna, nafile' (KT-TTS). *ézir* 'şimdi, şu anda, hazır', *ézirge* 'şimdilik' (KT-TTS) [Menen *ézirge* sırdıñdı jasıra tur, tübinde eñ paydalıq isiñ men bolam. (KTTS)]. *jad* 'yad, hafıza, akıl', *jatqa* 'ezbere' (KT-TTS). *qazir* 'hazır, şimdi, şu anda', *qazirge* 'şimdilik, hali hazırda' (KT-TTS). *keş* 'akşam', *keške* 'akşam, akşamleyin' (KT-TTS). *öz* 'öz, kendi', *özge* 'başka, kişinin kendinden başkası' [Onı *özge* éyelder qostay jöneldi.] (KTTS). *tek* 'boş, boşuna, bedava', *tekke* 'boşuna, boşu boşuna, nafile, öylesine' (KT-TTS). *zor* '1. kocaman, iri, büyük 2. güçlü, kuvvetli', *zorğa* 'güç halde, zar zor, zoru zoruna' (KT-TTS).

İyelik eki almış isimlerden sonra kullanılan -a / -e yönelme hali ekinin de şu örneklerde kalıplaştığı tespit edilmiştir.

al / ald 'ön', *aldı aldına* 'kendi başına, ayrı ayrı, intizamsız' [*Aldı aldına* ketedi, Qosılmaydı énderi; Qulağımnan ötedi, Qur ayğay salğan sénderi.] (KTTS). *jay* 'serbest, rahat' (KT-TTS), *jayına* 'kendi başına, kendi bildiğine' (KTS). *jeti* 'yedi' (KT-TTS), *jetisine* 'her hafta, haftada bir' [Tırnaqtı *jetisine* bir ret siyretpey alıp otıruw kerek. (KTTS)]. *juma* '1. cuma 2. bir hafta', *jumasına* 'her hafta, haftada bir' (KT-TTS). *köp* 'çok', *köbine* 'çoğunlukla' [Suwı mol jerde erkin ösken tuqımdı Betpaqdalağa ékelip ekkende, ol *köbine* jergilikti jağdayğa tözimsiz boladı.] (KTTS).

KTTS, KT-TTS, KTLS, KTS gibi sözlüklerin taranması sonucunda tespit edilen bu örnekler yanında KKT'de yönelme hali ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmış *artqa*, *astqa*, *éreñge*, *künge*, *üstke* örnekleri de verilmiştir (Iskakov 1974: 353).

1.2. Bulunma Hali Eki (-da / -de / -ta / -te)

Kalıplaştıktan sonra kelimeyi isim, zarf ve edat türünden kelimeler haline getiren bu ek, Kazak Türkçesinde yalın haldeki kelimeler ve iyelik eki almış kelimelerde kalıplaşmıştır. Edat türünden ortaya çıkan kelimeler daha çok iyelik eki almış şekillerindeki kalıplaşmalarda görülür. Bulunma hali ekini doğrudan alarak kalıplaşmış bazı kelimelerin kökleri zaman ifade eden ve az veya çok anlam kaymasına uğrayarak zarfa dönüşen kelimelerdir. *Aqırda*, *alğaşqıda*, *azanda* vb. Kazak Türkçesinde ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra -da / -de, tonsuz ünsüzlerden sonra -ta / -te şeklinde kullanılan ek, yalın haldeki isimler ve üçüncü teklik şahıs iyelik eki almış isimlerde kalıplaşmaya uğramıştır.

abaysız 'dikkatsizce; dalgınca', *abaysızda* 'hiç beklenmedik bir sırada, ansızın' [İt *abaysızda* qolınan şığıp ketti.] (KT-TTS). *aqır* 'son, ahir', *aqırda* '2. Nasıl olsa, nihayet, her nasılsa, eninde sonunda, fark etmez, önemi yok' [Zér şığatın ısqırса, Sur jılanıñ tilinen. Eki közden ayrılıp, Ajal taptı *aqırda*, Sol jartastıñ tübinen.] (KTTS). *alay / olay* 'öyle, onun gibi', *alayda* 'oysa, oysaki,

halbuki, ancak' (KT-TTS) [Muhiyttiñ Qayırbek üyine kelgeni bir bul emes. *Alayda*, mına séndi bölmesin körüwi birinşi ret. (KTTS)]. *al* / *ald* 'ön', *alda* 'önde, ileride; gelecekte' (KT-TTS). *al* / *ald* 'ön', *alda-jalda* 'şayet' (KTS). *alğaşqı* / *édeпки* 'ilk, evvelki, başlangıç' (KT-TTS), *alğaşqıda* 'ilkinde, önce' [Onın olay oylağanın *alğaşqıda* bilmegen eken.] (KTS). *anda-sanda* 'bazı bazı, ara sıra' [Pélenşe sonday bir oquwı tereñ, ülken molda ustaptı, şırağım, kün jılıda, jumıs bolmağan waqıtta, *anda-sanda* ğana barıp sabaq alıp tur.] (KTTS). *añdawsız* 'farkedilmeden, usulca' (KT-TTS), *añdawsızda* 'birden, aniden' [Bir tülki kele jatıp, *añdawsızda* quyrıǵı qaqqanğa tüsip qaldı, quyrıǵın üzip, özi éreñ qutuldı.] (KTTS). *arman* 'arzu, maksat, emel', *armanda* 'pişman, kayǵılı, arzusu yerine gelmeden' [*Armanda* ketti.] (KTS). *azan* 'ezan', *azanda* 'sabahleyin' (KTTS). *bayaǵı* 'daha önceki', *bayaǵıda* 'eskiden, evvelden' [Şıdamay ólenimniñ tayaǵına, Jeñilip eñ Bayburıl *bayaǵıda*, Ospan, Maqış seniñ de esiñde me? Jem tüsip, aqsağanıñ ayaǵına.] (KTTS). *bayqawsız* 'dikkatsiz', *bayqawsızda* 'aniden' [*Bayqawsızda* birew onıñ aqsaǵa sozǵan qolınan ustay aldı.] (KTTS). *bertin* 'yakın, beri, bu taraf' (KTS), *bertinde* 'son zamanlarda, yakın tarihlerde, geçenlerde' (KT-TTS) [Ékem jas küninen añşılıqtı késip qıp, *bertinde* ğana qoyǵan eken. (KTTS)]. *bir* 'bir', *birde* 'bazen, bazı zamanlar' [Atıstıñ da berekesi qaşa bastadı. *Birde* tasırlap jiyi atılsa, *birde* siyrep barıp jalǵız oq tars etedi.] (KTTS). *birde-bir* 'hiçbir, hiçbir suretle' [Küzdi küni qaz qaytar kezde qazaq jazuwşılarınıñ *birde-bir* "Şalqarga kelmeytinine" tañdanadı eken.] (KTTS). *ejel* 'eski', *ejelde* 'eskiden, önceden, vaktiyle' (KT-TTS) [Sendе jalşılardıñ *ejelde* siñgen eñbegi bar. Taban aqı, manday teri bar. (KTTS)]. *erte* '1. erken 2. eskiden, önceden' (KT-TTS), *ertede* 'eskiden, evvelce, daha önce' [Omar aqsaqal *ertede* Qostanay degen kisi bolǵan eken deydi.] (KTTS). *édet* 'âdet' (KT-TTS), *édette* 'usule göre, göreneğe göre, geleneğe göre' (KTS); 'alışılğelen' (KT-TTS) [Etti sarqıldatpay, jay qaynatıp pisirüw kerek, qattı qaynaǵan et *édette* öte qattı bolıp pisedi. (KTTS)]. *él* '1. güç, kuvvet 2. hal, durum' (KT-TTS), *élde* 'yine de, gene de' [Anaya, Saǵan ne boldı? *Élde* birew renjitti me?] (KTTS). *éldeqayda* '(I) çoktan (II) nereye, uzaklara' [Qumırsqalar *éldeqayda* jol salıp, sol salǵan jolmen küzektegi pisken ösimdikter dénderin uyasına tartıp jatqan kezi eken.] (KTTS). *élgi* 'demin, biraz önce', *élgide* 'deminki, az önceki' (KT-TTS). *épsétte* 'hemen' [Kökirek tolǵan qayǵı men qasiret, oy tolǵan küdik pen qorqınış *épsétte* jol boldı.] (KTTS). *éri* 'biraz öte, biraz uzak', *éride* 'önceleri, eski zamanlarda, eskiden' (KT-TTS) [Bul tek kana 1869 jılı tap bolǵan sayasat emes, muniñ töri *éride*, sonaw Nuralı hanıñ kezinen bastalǵan edi ğoy. (KTTS)]. *éşeyin* / *énşeyin* 'hiç, boş, esassız' (KTTS), *éşeyinde* 'genelde, genel olarak' (KT-TTS) [*Éşeyinde* munday ayaq astınan aqtarıla salǵan sır Erjan jüregine éser etpey öte şıǵar edi. (KTTS)]. *éwel* 'evvel', *éwelde* 'daha evvel' (KTS); 'evvelde' (KT-TTS) [*Éwelde* bitew jaraşa isine awırǵan bas, endi jandı küyzelte solqıldap,

Töleşti tösekke qaytadan sulattı. (KTTS)]. *ézel* ‘ezel’, *ézelde* ‘önceden, eskiden, vaktiyle’ (KT-TTS) [*Ézelde* quday tağala haywanıñ janınan adamıñ janın iri jaratqan. (KTTS)]. *ilüw* ‘nişanlı görmeye giderken damadın götürdüğü hediye’, *ilüwde* ‘çok seyrek, bazen, arada sırada’ (KT-TTS) [Niyazbay qızıl tazını *ilüwde* bir bolmasa, bul toğayğa ékelmeytin.] (KTTS)]. *jaysılık* ‘sükunet, huzur’, *jaysılıqta* ‘özel bir durum yokken, her şey yerinde iken’ (KT-TTS) [*Jaysılıqta* minezge bay, sabırlı kapitan ébden tütep alıptı. (KTTS)]. *jaz* ‘yaz’, *jazda* ‘yazın, yaz mevsiminde’ (KT-TTS). *jil* ‘yıl’, *jilda* ‘her yıl’ (KT-TTS) [*Jilda* ol qıs taqalğanda qaladan basın alıp qaşarday boladı. (KTTS)]. *jilda-jilda* ‘her yıl, yılda bir’ (KT-TTS) [-Qoy, onıñ bekerşilik, dem alamız, balalar *jilda-jilda* üyde qamalap otırmaq pa? (KTTS)]. *jöpeldemede* ‘birden, hemen, aniden, alelacele’ (KT-TTS) [Sen adamıñ tuwğanın kördiñ be? – dedi. *Jöpeldemede* awızğa söz tüspey, - Joq! – dep kelte qayırdım. (KTTS)]. *juwıq* ‘yaklaşık, yakın, civarında’ (KT-TTS), *juwıqta* ‘yakın günde, yakın vakitte, kısa zamanda’ [*Juwıqta* sizdiñ apañız osında bolıp, bizdiñ üyge qonıp ketken.] (KTTS)]. *juwir* ‘yakın’, *juwirde* ‘yakında, yakın günlerde’ [*Juwirde* Ombı ölke tanuw müwzeyiniñ qorımen tanışqamızda, erekşe bir al’bom közime tüsti.] (KTTS)]. *qalay* ‘nasıl’, *qalayda* ‘nasılsa, ne olursa olsun, muhakkak, her hâlükârda’ (KT-TTS)]. *qapı* ‘gafil, dalgın, habersiz’, *qapıda* ‘kazara, yanlışlıkla, istemeden, aniden’ (KT-TTS)]. *qapılıs* ‘beklenmeyen, umulmadık bir anda’, *qapılısta* ‘beklenmeyen, umulmadık bir anda’ (KT-TTS) [Saya sekildi suluw qızdı *qapılısta* qolına qondırdı. (KTTS)]. *kapısız* ‘hazırlıksız, gafil’, *qapısızda* ‘ansızın, aniden’ (KT-TTS) [Olar jaw panalağan üydi qorşap, *qapısızda* nemisterdi qolğa tüsirdi. (KTTS)]. *qapıya* ‘üzüntülü, pişman, kederli’ (KTTS)], *qapıyada/ qapelimde* ‘ansızın, beklenmedik anda’ (KT-TTS)]. *qaşan* ‘kaçan, ne zaman’, *qaşanda* ‘her zaman, daima’ (KT-TTS) [Qıstan arıq şıqqan nemese awırğan qoydıñ jüni *qaşanda* ajarsız keledi. (KTTS)]. *qaysıbir* ‘bazı, herhangi bir’, *qaysıbirde* ‘bazen, ara sıra’ (KT-TTS) [*Qaysıbirde* oylap otırsañ adam ömirinde bir-aq ret oñbay qatı aşuwanatın térizdi. (KTTS)]. *kem* ‘eksik, noksan’, *kemde-kem* ‘bazı bazı, ara sıra, çok az, seyrek’ [Osı mañayda osı mektepten bilim almağan, térbiye körmegen adam *kemde-kem* dep jür göy.] (KTTS)]. *key* ‘bazı, kimi, gâh’, *keyde* ‘bazen, ara sıra’ [*Keyde* bolmasa, men qızdıñ üyine köp barmaytınmın.] (KTTS)]. *key-keyde* ‘ara sıra, bazı bazı, kimi vaqıt, arada bir’ (KT-TTS) [Jaydarı, jarqın Gülsim *key-keyde* öziniñ muğalim ekenin umıtqanday bop, bizben ézilidesip, jadırap kületini bar. (KTTS)]. *kezek* ‘sıra, kuyruk’, *kezekte* ‘bundan sonra, gelecek sefere’ (KTTS)]. *qudanda* ‘dünür olduktan sonra oluşan akrabalık durumu’ [Sol tustağı elderden *qudandalar*, jek-jattar tabıladı.] (KTTS)]. *kün* ‘gün’, *künde* ‘hergün’ [Ol *künde* jaman kiyinip, jabayı kisi bolıp şéhérdi, bazardı aralap jüredi eken.] (KTTS)]. *layım* ‘daima, her zaman’, *layımda* ‘her zaman, devamlı’ (KT-TTS) [*Layımda* eliñniñ mañdayına bitken erkek ulı bol. (KTTS)]. *lez* ‘çabuk, tez’, *lezde*

‘alelacele, çabucak’ (KT-TTS) [Bala üyretkendi *lezde* qağıp alıp, körsetkenin bılıjıtpay orındaytınına közi jetken soñ traktordı balanıñ qolına berip, özi soqanıñ basın ustadı. (KTTS)]. *mu* ‘bu’, *mundayda* ‘bu halde, bu durumda’ (KT-TTS) [*Mundayda* şıdamıñ yete me, awruwhanağa *lezde*-aq jettim. (KTTS)]. *ol* ‘o’, *onda* ‘1. orada 2. o zaman 3. öyleyse, o durumda’ [*Onda* sen dem al.] (KT-TTS). *sol* ‘bu, şu o’, *sonda da* ‘öyle olsa bile, gene de’ [Ağaştıñ arasına kire ökpek jelden qutıldım, *sonda da* toñğan denemniñ türşigüwi basıla qoymadı.] (KTTS). *taban* ‘ayak tabanı’, *tabanda* ‘hemen, derhal’ [Kök biyeni *tabanda* bawızdap tastaydı.] (KTTS). *zamat* ‘vakit, zaman’, *zamatta* ‘bir anda, hemen, çarçabuk’ (KT-TTS) [Eralı degen jigit, tatar jigiti Ğaynullin ekewi *zamatta* on şaqtı jawdı sulatıp saldı. (KTTS)].

Bu hal ekindeki kalıplaşmaların bazıları, üçüncü teklik şahıs iyelik eki almış isimlerde olmuştur.

aqır ‘son, sonraki, ahir’, *aqırında* ‘sonunda, nihayet’ (KT-TTS) [*Aqırında* Alpamıs özi barıp uşırdı, Aybatımen qorqıtıp, Qaytadan jerge túsirdi. (KTTS)]. *aqıyqat* ‘hakikat, gerçek’, *aqıyqatında* ‘aslında, hakikaten’ (KT-TTS). *anıq* ‘hakiki, gerçek’, *anığında* ‘doğrusu, aslında’ (KT-TTS) [Bul *anığında* ğajayıp dastan emes pe? *Munday* dastandı köpten beri tıñdağan emespin. (KTTS)]. *ara* ‘ara’, *ara-arasında* ‘bazı bazı, ara sıra’ (KTTS). *arqa* ‘arka’, *arqasında* ‘sayesinde, himayesinde, yardımıyla’ [Ékesinin *arqasında*] (KT-TTS). *ay* ‘ay’, *ayında* ‘her ay, ayda bir defa’ (KT-TTS) [Egerde kelse, küninde bir mértebe, bolmasa jumasında bir, eñ bolmasa *ayında* bir öziñnen öziñ esep al. (KTTS)]. *ayında-jilında* ‘ara sıra, çok seyrek, ayda yılda bir’ (KT-TTS). [Bul jaqqa hat-habar, ğazet-jurnal *ayında-jilında* bir-aq keledi desti. (KTTS)]. *durıs* ‘doğru, dürüst’, *durısında* ‘hakikaten, esasen, aslında, doğrusu, gerçekten’ (KT-TTS) [*Durısında*, orıs eñbekşileri qazaq eline özderimen birge orıstıñ eginşilik késibin de, médeniyetin de ala keldi. (KTTS)]. *erteñ* ‘yarın’, *erteñinde* ‘ertesi gün’ (KT-TTS) [*Erteñinde* ol jumısqa şıqqan joq. (KTTS)]. *eseb* ‘hesap’ (KTLS), *esebinde* ‘olarak, gibi’ [Déri *esebinde* paydalandım.] (KT-TTS). *jay* ‘hal, ahval, durum’ (KTS), *jayında* ‘hakkında, hususta’ [Jolda Qayırbaev tıñğa kelgen adamdar *jayında* ayta otırıp, osı Pavel İyvanoviç jayın erekşe maqtap aytqan edi.] (KTTS). *jil* ‘yıl’, *jilında* ‘her yıl, yılda bir’ (KT-TTS). *jön* ‘vaziyet, hal, durum’ (KT-TTS), *jöninde* ‘hakkında, hususunda’ [Ékesi Qasım töre, ağaları Esenkeldi, Sarjannıñ bul *jöninde* ustağan jolı oğan jumbaq.] (KTTS). *qalıp* ‘şekil, kalıp’, *qalıpında* ‘eski halinde, değışmemiş’ (KT-TTS) [Biz sıylaymız atamızdıñ saltın da, Birew ıssı, birew beyim salqınğa, Señseñ bōrik, kiyiz qalpaq, taqıya, Şekpen, tımaq – bēri de öz *qalıpında*. (KTTS)]. *kem* ‘eksik, noksan’, *keminde* ‘asğarı, en az, en azından’ (KT-TTS) [Burın ay sayın *keminde* bir ret hat alıp turuwşı edi, endi odan da ayırıldı. (KTTS)]. *negiz* ‘esas, temel’, *negizinde* ‘aslında, gerçi, aslına bakınca’ (KT-TTS) [Semey, *negizinde* stuwdentter qalası. (KTTS)]. *şama*

‘tahmini ölçü, miktar’, **şamasında** ‘tahminen, takriben, yaklaşık, aşağı yukarı’ [sağat eki-üş **şamasında**] (KT-TTS). **şın** ‘doğru, gerçek, hakikat’, **şınında** ‘doğrusu, hakikati, gerçeği’ [**Şınında**, Jambıl öziniñ aqındıq démetken balasına atalıq, asa qatal sın közimen qarağan. (KTTS)]. **şındıq** ‘gerçek, hakikat’, **şındıǵında** ‘aslında, esasında, doğrusu’ (KT-TTS). **tegi** ‘galiba, herhalde’, **teginde** ‘herhalde, aslında’ (KT-TTS) [**Teginde**, sizdiñ bir tilşige renjigen jayıñız bar-aw?! (KTTS)].

Bulunma hali ekinin sıfat-fiil eki -ğan / -gen üzerine gelmesiyle ortaya çıkmış zarf-fiillerde de kalıplaşmalara rastlanmıştır.

éyt- ‘söylemek’, **éytpegende** ‘öyle olmamış olsaydı’ (KTS); ‘yoksa, aksi halde’ [Waqıtım joq, **éytpegende** senimen barar edim. (KT-TTS)]. **mıqta-** ‘1. sağlamaştırmak 2. var gücüyle çalışmak’, **mıqtaǵanda** ‘taş çatlasa’ (KT-TTS) [Köl suwı oña tereñ de emes. Şet jaǵı **mıqtaǵanda** kisiniñ beluwarınan keledi. (KTTS)].

Yönelme hali ekinin yalın isimlerde kalıplaşmasına dair KTTS, KT-TTS, KTLS, KTS gibi sözlükleri tarayarak tespit ettiğimiz bu örnekler yanında KKT’de bulunma hali ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmış **artta**, **asta**, **üste**, **janada**, **tünde** örnekleri de verilmiştir (Iskakov 1974: 353).

1.3. Ayrılma Hali Eki (-dan / -den / -tan / -ten / -nan / -nen)

Türkçenin en eski yazılı belgelerinde kalıplaşmaya başlamış olan bu ek, yön adları ve zarflar yapmıştır (Korkmaz 1994: 14). Kazak Türkçesinde altı ayrı şekli olan ayrılma hali eki, kalıplaşarak zarf ve edat türünden kelimeler yaratmıştır. Türkiye Türkçesindeki gibi tonlu ünsüzlerden sonra -dan / -den, tonsuz ünsüzlerden sonra -tan / -ten olarak kullanılan ek, teklik I.ve II. şahıs ile çokluk II. ve III. şahıs iyelik eki almış kelimelerden ve geniz ünsüzlerinden olan m, n, ñ ünsüzlerinden sonra benzeşmeyle -nan / -nen olarak da kullanılmaktadır (Arslan 1996: 60, Koç 2004: 205, Ercilasun 2007: 454).

beluwar ‘bel’, **beluwardan** ‘beline kadar’ (KT-TTS) [Altı jawınger **beluwardan** keletin qar üstinde eñbektep baradı. (KTTS)]. **bir awız** ‘bir ağız’, **bir awızdan** ‘bir ağızdan, ittifakla’ [Keñeske qatısuwşılar **bir awızdan** oblıs éyelderin, qız-keliñşekterin tehnikanı jalpı meñgerüwge şaqırıp ündew qabıldadı.] (KTTS). **bir** ‘bir’, **birden** ‘aniden’ [Sol jaq, diyrektor kabinetinde, aşıq tereze aldında turğan beytanıs jigitte ekewiniñ de közi **birden** qadala ketti.] (KTTS). **bir-birden** ‘tek tek’ (KTTS). **birinşi** ‘birinci’, **birinşiden** ‘öncelikle, evvela, ilkin’ (KT-TTS) [Sondıqtan onı awlaw eki jaǵınan birdey paydalı, **birinşiden**, onıñ terisin dayındaw edéwir tabıs beredi. (KTTS)]. **ejel** ‘eski’, **ejelden** ‘ezelden, geçmişten, vaktiyle’ (KT-TTS) [Bizdiñ qazaq **ejelden** meymandos halıq. (KTTS)]. **ekew** ‘ikisi birlikte, iki tane’, **ekewden** ‘ikişer, çift, ikiz’ [Eki ana üş ret **ekewden**

tuwğan.] (KTTS). *ekinşi* ‘ikinci’, *ekinşiden* ‘bununla birlikte, buna ek olarak’ (KT-TTS). *éb* ‘hep’, *ébden* ‘hepten, tamamıyla’ [Ol isten *ébden* ümit üzdüm.] (KTS). *éldeqaydan* ‘nereden’ [*Éldeqaydan* keldi?] (KTS). *él* ‘hal, durum’, *élden* ‘birazdan’ [Japar: “Qanşa kögerip tursa da qırđıñ şöbindey bolmas. Bizdiñ qırđıñ topırağı as malğa”, -dep *élden* jersinbey jatır.] (KTTS). *éwel* ‘evvel’, *éwelden* ‘eskiden, eskiden beri’ (KTTS). *qaşan* ‘ne zaman’, *qaşannan* ‘ne zamandan, eskiden, daha evvelden’ [Balañız suwretti *qaşannan* saladı?] (KTTS). *kenet* ‘beklenmedik anda, akılda yokken, aniden’, *kenetten* ‘aniden, beklemeden, akılda yokken’ [*Kenetten* telefon şıldır ete qaldı.] (KTTS). *keyin* ‘sonra’, *keyinnen* ‘son zamanlarda, sonradan, daha sonra’ (KT-TTS) [Olar *keyinnen* qazaq tilinde şığarılgan maydandıq ğazetterde qızmet etti. (KTTS)]. *lajsız* ‘naçar, çaresiz’, *lajsızdan* ‘çaresizlikten’ (KTTS). *mana* ‘biraz önce’, *manadan* ‘deminden beri’ [*Manadan* ünsiz otır.] (KT-TTS). *nelik* ‘niçin’, *nelikten* ‘niçin’ [Kinge qarısı qaruw kötergenimizdi oylamay *nelikten* dosqa külki, duşpanğa taba boluw jolına tüstik?] (KTTS). *sol* ‘şu’, *sonan* ‘o zamanlardan beri, ondan sonra, bugüne kadar’ (KT-TTS) [Muhametjan *sonan* keyin Aral teñizi jağına barıp, muğalim boladı. (KTTS)]. *sol* ‘şu’, *sondıqtan* ‘onun için, o sebeple’ [Qaraşa awılına munday kiyimler tek jıym-toyda ğana kiyiledi, *sondıqtan* tozuwdı bilmeydi.] (KTTS). *şarasız* ‘çaresiz, naçar’, *şarasızdan* ‘çaresizlikten, gayri ihtiyari, ister istemez’ [*Şarasızdan* köndi.] (KT-TTS). *tipten* ‘bilhassa, pek çok’ (KTS) [Al, aqıldı, bilimdi adamdar *tipten* köp. (KTTS)]. *tosın* ‘birden, ani, beklenmedik’, *tosınnan* ‘aniden, birdenbire, rastgele’ (KT-TTS) [*Tosınnan* qoyılğan osı bir suraq Mahmetti selt etkizdi. (KTTS)]. *töten* ‘olağanüstü, fevkalade’, *tötennen* ‘beklenmedik anda ve yerde birden bire, aniden’ (KT-TTS) [*Tötennen* kelgen şaqıruw qağazğa tañdana qaraymın. (KTTS)]. *üş* ‘üç’, *üş-üşten* ‘üçer üçer’ (KT-TTS) [Altıbaqan quruw. Altı sıırıqtı *üş-üşten* basın qosıp, mosı ağaş térizdendirip baylaydı. (KTTS)].

Üçüncü teklik şahıs iyelik eki almış kelimeler üzerine gelerek kalıplaştığı da tespit edilmiştir.

etbette- ‘yüzükoyun yatmak’ (KTTS), *etbetinen* ‘yüzükoyun, yüzüstü’ (KT-TTS) [Ğabdolla *etbetinen* jatıp, qalıñ kitaptı qağ jarıp aşıp éndete oıyadı. (KTTS)]. *jalpaq* ‘yassı, yayvan’, *jalpağınan* ‘yan yan, yanından’ (KT-TTS) [Qattı zaqımdanğan balıqtar jüzüwge şaması kelmey suw betinde *jalpağınan* tüsip jatadı. (KTTS)]. *jalpasınan (tüs-)* ‘aniden yere düşmek, yere serilmek’ (KT-TTS) [Jıyırma mıltıqtıñ dawsı qulaq tundırdı. Qojan topırağ üstine *jalpasınan* tüsti. (KTTS)]. *jastay* ‘çocukken, genç yaşta’, *jastayınan* ‘küçüklüğünden, çocukluğundan beri’ [Serik *jastayınan* ülken Mergen şaldıñ qolında, kolhozda ösken.] (KTTS). *jüre* ‘dizüstü oturuş şekli’ (KT-TTS), *jüresinen (otur-)* ‘çömelmek, çömelerek oturmak’ (KTS). *qatar* ‘sıra, dizi’, *qatarınan* ‘1. aynı anda, birden 2. sırayla’ [*qatarınan* üş ret] (KT-TTS). *kelte*

‘uzun olmayan, kısa’, *keltesinen* ‘kısa yoldan, kestirmeden’ (KT-TTS) [-Ötüwge mümkin emes, - dedi ol batırğa *keltesinen*, özi mılıqtı atuwğa dayarlanıp jatır. (KTTS)]. *şalqa* ‘sırtüstü’, *şalqasınan* ‘sırt üstü’ [*Şalqasınan* tüsip uyıqtap jatır.] (KTTS). *şet* ‘1. kenar, uç 2. dış, taşra, ücra, uzak’, *şetinen* ‘1. hep, tümü, hepsi, baştan sona kadar’ [Üyler *şetinen* jaña.], ‘2. israf etmeden, hesaplı olarak’ (KT-TTS). *tez* ‘çabuk, tez’, *tezinen* ‘hemen, beklemeden’ (KTTS). *tik* ‘dik’, *tiginen* ‘dikey, dikine, diklemesine’ (KT-TTS) [Budkanın qabırğasına taqtaydı *tiginen* şegelegende barlığı tömen qarap turadı. (KTTS)].

Bu ekteki kalıplaşmalardan bir kısmının sıfat-fiil eki üzerine gelip zarf-fiil eki oluşturarak da gerçekleştiği görülür².

buljit- ‘tam kendisi gibi yapmak, hiç farksız olarak yapmış olmak’ (KTS), *buljıtpastan* ‘değiştirmeden, aynen’ (KT-TTS) [Munı estip: - Qup, ata, dep bala küldi, Tüserin istiñ sétin bala bildi. Aytqanın *buljıtpastan* bérin istep, Téwekel, teñiz jaqqa bala jürdi. (KTTS)]. *qara-* ‘bakmak’, *qaramastan* ‘rağmen, karşın’ [Şarşağanına *qaramastan*] (KT-TTS). *otur-* ‘oturmak’, *otırar-otırmastan* ‘oturur oturmaz, hemen, çabuk’ [*Otırar-otırmastan* söyley bastadı.] (KT-TTS). *şıq-* ‘çıkmaq’, *şığar-şıqpastan* ‘çıkmadan hemen önce’ (KT-TTS) [Eki ay boldı. Kün *şığar-şıqpastan* turadı. (KTTS)]. *üz-* ‘1. koparmak, 2. kesmek’, *üzbesten* ‘aralıksız olarak, daima, sürekli, mütemediyen’ (KT-TTS) [Armiyadan qaytqannan bastap, Mahmet *üzbesten* partiya – sovet qızmetinde istep keledi. (KTTS)].

Ayrılma hali ekindeki kalıplaşmalardan ikisinin de eşitlik eki olarak kalıplaşmış *belşe ve qarğaday* sözleri üzerinde olduğu tespit edilmiştir.

belşe ‘bel’, *belşeden* ‘beline kadar’ (KT-TTS) [Egindi keşip *belşeden* Eñbekpen ötti jas küni. Milliyondarmen ölçengen onıñ jiyğan astıǵı. (KTTS)]. *qarğaday* ‘genç, küçücük’, *qarğadayınan* ‘küçüklükten beri’ (KT-TTS).

KTTS, KT-TTS, KTLS, KTS gibi sözlükleri tarayarak tespit ettiğimiz bu örnekler yanında KKT’de ayrılma hali ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmış *basınan, qateden, keñinen, qırınan* örnekleri de verilmiştir (Iskakov 1974: 353).

1.4. Eşitlik Hali Eki (-şa / -şe, -daq / -day / -dey / -tay / -tey)

Türkçede hal ekleri ve yapım ekleri arasında olmak üzere genellikle iki ayrı şekilde değerlendirilen eşitlik hali eki, eşitlik, gibilik, benzerlik, görelilik, kadarlık ifade eder. Türkçede eşitlik hali olarak kullanılan çekim eki -ça ile isimden isim yapım eki olarak kullanılan -ça³ arasında bir geçiş söz konusu olup

2 Zarf-fiil eklerindeki kalıplaşmalar için bk. Hülya Arslan-Erol (2008), “Kazak Türkçesinde Fiil Çekim ve İşletme Eklerindeki Kalıplaşmalar”, Gaziantep Ü, Sosyal Bilimler Dergisi, cilt 7, sayı 2, s. 359-363.

3 Bunların bir kısmı Farsça’dan Türkçe’ye geçen ve küçültme ifade eden -ça eki ve bir kısmı da Türkçe’de küçültme ifade eden -çak ekinde çıkmış olup zamanla karışmış, hatta kelimenin hangisiyle türetildiğinin tespiti imkansız hale

geçiş, çekim ekinden yapım ekine doğru olmuş, çekim eki her çeşit kelimeye eklenerek kalıplaşmış, bir yapım ekine dönüşerek nesne adı, sıfat, zarf ve zamir türünden kelimeler yaratmıştır (Korkmaz 1995: 55, 72-73, Korkmaz 2003: 162).

Kazak Türkçesinde -şa / -şe yanında aynı fonksiyonda kullanılan *teg* edatının ekleşmiş hali *-daq / -day / -dey / -tay / -tey* ekinde de kalıplaşmalar görülür. Kalıplaşmaların sonucunda yaygın şekilde yeni bir kavrama ad olan isimler ortaya çıkmış, bunun yanında sıfat, zarf ve edat türünden kelimeler de oluşmuştur. -şa / -şe ekinin kalıplaşmasıyla daha çok isim ve zarflar, -day / -dey ekinin kalıplaşmasıyla ise sıfat ve zarflar ortaya çıkmıştır. -Day / -dey ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkan isimlerde ya kökteki anlamın en belirgin özelliği öne çıkartılarak yeni bir anlam yaratılmış, ya zaman bildirilmiş ya da kökteki anlam kuvvetlendirilerek devam ettirilmiştir.

Kazak Türkçesinde zarf yapımında kullanılan belli başlı eklerden olan -şa / -şe eki, isimlerin teklik, çokluk ve iyelik eki almış şekillerine, dönüşlülük zamirlerine ve bazı belirsizlik sıfatlarına eklenerek zarflar oluşturur (Iskakov 1974: 352). Bu sebeple bazı gramer kitaplarında ek, hal ekleri içinde değil, zarf türeten yapım ekleri veya isimden isim yapan ekler içinde gösterilmiştir (Öner 1998: 46, Koç 2004: 189, 221).

-şa / -şe

adam ‘adam’, *adamşa* ‘insanca, insan gibi’ (KT-TTS) [Sizben *adamşa* söylesüwge bolar ma eken? –dedi moldağa ottı közin qadap. (KTTS)]. *aq* ‘ak’, *aqşa* ‘para; beyaz renkli, akça’ (KT-TTS). *ala* ‘ala’, *alaşa* ‘çeşitli renkte yünden dokunan kilim’ (KT-TTS) [Taqtay eden, esikten törge deyin tösewli *alaşa*, mol jayılgan oyulu tekemet, tört büktelgen körpeler. (KTTS)]. *artıq* ‘artık, fazla’, *artıqşa* ‘hususî, özel, başka’ (KT-TTS). *awız* ‘ağız’, *awızşa* ‘mülâhaza, izahat, sözlü açıklama, şifahi olarak anlatma’ [Oğan *awızşa* da tüsinik tapsırmalar berilip jatır.] (KTTS). *ayırıq* ‘yol ağzı, yol ayrımı’, *ayırıqşa* ‘bilhassa, ayrıca’ [Érbir obrazdıñ nağız haraqterli pişinin *ayırıqşa* körsetüwdiñ ornına uwaq-tüyek nérseler aralap ketken.] (KTTS). *bar* ‘var’, *barşa* ‘hepsi, bütün’ [Bala ösirüw *barşa* jannıñ maqsatı.] (KTTS). *basqa* ‘başka’, *basqaşa* ‘başkaca’ [Al, mine kitap tipti *basqaşa*, ajarınan ayrılmaydı, suw jaña küyinde jarqıraydı da turadı.] (KTTS). *bel* ‘bel’, *belşe* ‘bel’ (KT-TTS) [Batpaqtar sorıp *belşeni*, Qan bastı etik julıgın. Tuwğan jer ańsap öleşedi, Adımın érbir ulınıñ. (KTTS)]. *bilay* ‘böyle’, *bilayşa* ‘öylesine, böylece’ (KT-TTS) [Balıqşı kölge kelip qarmaq saldı. Barmaqtaı bir balıqtı ustap aldı. Kümistey apaq balıq tilge kelip, *Bilayşa* balıqşığa qolqa saldı. (KTTS)]. *birneşe* ‘birkaç, biraz’ (KT-TTS) [Sayan sabaqtan qolı bos kezderin paydalanıp tağı da *birneşe* model’ jasadı.

gelmiştir.

(KTTS)]. **bügin** ‘bugün’, **büginşe** ‘sadece bir gün için, bir günlük’ (KT-TTS) [Tumarşa, *büginşe*, meniñ oyımdı bölme, dosıma arnap küy şertem. (KTTS)]. **düm** ‘sık, balta girmemiş orman’, **dümşe** ‘cahil, bilgisiz, nadan’ (KT-TTS). [Anığında bar Qarqaralı duwanınıñ şın *dümşe* bayı osı Alşınbay. (KTTS)]. **endi** ‘bundan böyle; öyleyse, böylece’ (KTTS), **endeşe** ‘öyleyse, demek ki’ (KT-TTS) [Öziñe tiymegen ekem, *endeşe* qaqtıqpa, ağayın. (KTTS)]. **esim** ‘isim’, **esimşe** ‘sıfat-fiil, partisip’ (KT-TTS). **éldeneşe** ‘birkaç kez, birçok, bir hayli’ [Ol şetelde *éldeneşe* ret boldı.] (KT-TTS). **ézir** ‘hazır, şimdi’, **ézirşe** ‘şimdilik’ [Mésele *ézirşe* tıyanaqtı şeşile qoyğan joq.] (KTTS). **han** ‘han’, **hanşa** ‘prens, han sülalesinden olan hanım’ (KTS) [Ertegide érqaşan da zulımdıqtı édiletlik jeñedi ğoy, élgı suluw *hanşa* ölmey ajaldan aman qaladı. (KTTS)]. **jaq** ‘yay; çerçeve, köşe’, **jaqşa** ‘parantez’ (KT-TTS) [Tap sol kezde qoljazbanıñ birinşi betindeki eki sözdü közim şalıp qaldı: “Jol”, ekinşisi – *jaqşanıñ* işindeki “Éñgime”. (KTTS)]. **jambul** ‘sur, kale’, **jambulşa** ‘erken olgunlaşan bir çeşit kavun’ (KT-TTS). **jaña** ‘yeni, çağdaş’, **jañaşa** ‘farklı biçimde, değişik şekilde’ [Jumıs tertibin *jañaşa* qurdıq.] (KT-TTS). **jazba** ‘yazı’, **jazbaşa** ‘yazılı’ (KT-TTS) [*Jazbaşa* derekleri joq ertedeki qazaq tarihi üşin arheologiya ğılımınıñ roli asa zor. (KTTS)]. **jay** ‘sıradan, önemsiz, basit’, **jayşa** ‘öylesine, sebepsiz’ (KT-TTS) [Keybirewleri şılım tartadı, ekinşileri *jayşa* dem alıp otır. (KTTS)]). **jeki** ‘bağımsız, ayrı, kendi başına’, **jekese** ‘kelimelerde tek kişiyi veya varlığı bildiren biçim, çokluk karşıtı’ (KT-TTS) [*Jekeseniñ* ornına köpşe, köpşeniñ ornına jekeseni qoldanuşılıq öleñderde jiyi kesdesedi. (KTTS)]. **jurt** ‘halk, millet’, **jurtsa** ‘diğerleri gibi, herkes gibi’ (KT-TTS) [Usınğan bir tostağan qımızdı ol başka *jurtsa* kötere salıp jutınıp otırmaıdı, jerge qoya sala éñgimege kirisedi. (KTTS)]. **qazir** ‘şimdi, şu anda’, **qazirşe** ‘şimdilik, şu an için, bugün için’ (KT-TTS) [Kelin ekewiñe *qazirşe* bir bölmele péter jetpey me? Bala-şağañ köbeygende özgeritip, ülkeytip alasındar ğoy degen-di. (KTTS)]. **qalqan** ‘kalkan’, **qalqanşa** ‘Omurğalı hayvanlar ile insanlardaki salgı bezi’ [*Qalqanşa* bez orğanizmnıñ ösüwin damuwin, zat almasuwıdı, retteydi.] (KTTS). **qanşa** ‘ne kadar’ [Sırmaqtıñ jiyek jibin iyirüw aldında odan istelgeli otırğan buyımnıñ kölemine *qanşa* metr nemese *qanşa* qulaş kerektigin aldınala eseptep şamalaydı.] (KTTS). **qanşama** ‘çok, pek çok, hudutsuz’ [*Qanşama* adam süygeninen ölidey ayırıldı bul soğısta.] (KTTS). **kewde** ‘göğüs, gövde’, **kewdeşe** ‘1. yün yelek’ [Bala öziniñ paltosın, *kewdeşesin* tazalaydı. (KTTS)], ‘2. bluz’ [*Kewdeşesi* (bluzkası) aq. (KTTS)] (KT-TTS). **qısqa** ‘kısa’, **qısqaşa** ‘kısaca, özetle, kısa bir şekilde’ (KT-TTS) [Jora İyvanov meniñ qalay jaralanğanımdı *qısqaşa* aytıp berdi. (KTTS)]. **qos-** ‘katmak, ilave etmek’ (KTS), **qosımşa** ‘(I) ilave olarak, daha da’ [*qosımşa* qun], ‘(II) ek, söz ve cümle arasında ve sonunda kullanılan ek’ [*Qosımşalardıñ* köpşiligi dıbıstıq jağınan özgergiş, türleñgiş keledi.] (KTTS). **kökirek** ‘göğüs’, **kökirekşe** ‘atlet, fanila, iç gömleği’ (KTS); ‘yelek’ (KT-TTS) [Üstimdeki qalıñ

jadağayımın işinen tigilgen toqtıshaqtıñ terisinen kişkene *kökirekşem* bar edi. (KTTS)]. *köp* ‘köp’, *köpşe* ‘çokluk anlamı bildiren gramer kategorisi’ (KT-TTS). *kösem* ‘önder, lider’, *kösemşe* ‘özne’ [*Kösemşeler* etistiktiñ amaldıq janama türine jatadı, olar istiñ qaytip boluw amalın, tésilin bildiredi.] (KTTS). *quba* ‘sarışın (insan)’, *qubaşa* ‘beyazımsı sarı’ [Men sizge qasiret bolıp jabısқан sol Kelbetpin, - dep qız bas kiyimin qolına alıp edi, onıñ *qubaşa* öñi Médiydiñ közine ayday körinip ketti.] (KTTS). *quyin* ‘kasırğa, hortum’, *quyinşa* ‘acil, çabuk, fırtına gibi’ (KT-TTS) [Şabdar at *quyinşa* buldırap kele jattı. Ayşa atınıñ basın irikpey jiberdi. (KTTS)]. *kül* ‘kül’, *külşe* ‘hemen yoğrulan hamurdan ateşe gömülerek pişirilen ekmek’ [Üyde bir tüyir dén qalmadı. Bir kişkene un ber, balama *külşe* pisirip bereyin, - dedi şeşem.] (KTTS). *mañday* ‘alın’, *mañdayşa* ‘1. kapı çerçevesinin üstü 2. kapının üstü, üst tarafı 3. levha’ (KT-TTS) ; ‘İki eşiğin üst tarafını sıkıştıran geniş ağaç’ (KTTS) [Mekemeler men turğan üylerdiñ de *mañdayşalarına* urandar qağılğan. (KTTS)]. *ne* ‘ne’, *neşeme* ‘birçok, nice, ne kadar çok’ (KT-TTS) [Oñğarbaev *neşeme* tabın jılqınıñ qoñın sılıp alıp jemedi! (KTTS)]. *ol* ‘o’, *onşa* ‘o kadar, pek fazla değil’ [Bul *onşa* uzaq ta jol emes, apa, özimizdiñ oblistı on aynalğanday-aq, - depti jawınger.] (KTTS). *orın* ‘yer’, *orınşa* ‘eskisi gibi, değişmemiş’ [Béri de *orınşa*.] (KT-TTS). *orta* ‘orta’, *ortaşa* ‘orta halli’ [Aqılbaydıñ oquw-bilimi, awılda oqığan musılmanşa eskise okuwdıñ *ortaşa* derejesi boladı.] (KTTS). *oydum* ‘oyuk (yer)’, *oydımşa* ‘gamze’ (KT-TTS). *özge* ‘başka’, *özgeşe* ‘başkaca, ayrıca, bilhassa’ [Éne, Vol’f te körindi. Kündegiden *özgeşe* kiyingen.] (KTTS). *tay* ‘tay’, *tayınşa/tayşa* ‘bir yaşını geçmiş, iki yaşına girmemiş dana’ [Jalgız-aq jüni tüspegen köpey *tayınşağa* usap qoyşı-malşılar ğana jalba-julba küpisin tastay almaydı.] (KTTS). *taqırıp* ‘yazılı bir metnin başlığı, adı’, *taqırıpşa* ‘altbaşlık’ (KT-TTS) [Osı maqalanı jazarda men qanday *taqırıpşa* qoysam eken dep tolğandım. (KTTS)]. *taz* ‘kel’, *tazşa* ‘kel (çocuk)’ (KTTS). *til* ‘dil’, *tilşe* ‘(I) ibre’ (KT-TTS) [Oyınşı barlıq qumalaqtardı aladı da, sağat *tilşesiniñ* jürisine qarsı bağıtta jüre otırıp, qumalaqtardı kelesi otawlarğa bir-birlep salıp şığadı. (KTTS)]; ‘(II) dil gibi ince, küçük, bir dilim (KT-TTS) [*Tilşe* qağazğa tumar jazıp, qatınına tıstatıp alıp, oñ qoltığına taqtı. (KTTS)]. *töten* ‘çok özel, olağanüstü, fevkalade’, *tötenşe* ‘ani olarak, olağanüstü’ [*tötenşe* qurultay] (KTS). *turnak* ‘tırnak’, *turnaqşa* ‘tırnak işareti’ (KT-TTS). *tumsıq* ‘burun; tümsek’, *tumsıqşa* ‘yamaç, etek’ (KT-TTS) [Endi bir sётte Baqtığul baspa ğıp turğan *tumsıqşağa* şaşırağan seldir top şıqtı. (KTTS)]. *türli* ‘türlü’, *türlişe* ‘türlü türlü, çeşit çeşit’ [Ol elge oralıp, şaruwaşılıq salasında *türlişe* jumıstar isteydi.] (KTTS). *waqıt* ‘vakit’, *waqıtşa* ‘belli bir süre, vakitli’ [*waqıtşa* ükimet] (KTS).

-şa / -şe eşitlik hali ekiyle meydana gelen kalıplaşmalar, üçüncü teklik şahıs iyelik eki almış isimlerde de tespit edilmiştir.

art ‘ard, arka’, *artinşa* ‘arkasından, izine göre, ardınca’ [Eki bala nanarın

da, nanbasın da bilmey, tosırqap turıp qaldı da, *artinşa* qara sıyrağı tağı da turpayı minez körsetip: “Sen nanıp tursıñ ba, eşeyin aytadı”, - dep buyra şaşqa qaradı.] (KTTS). *bar* ‘var’, *barınşa* ‘yeterince, olabildiğince’ (KT-TTS) [Ismayıldıñ üy işi sıylas qudasınıñ jaqsı körgeñ oqımısı balası kelgen soñ, quwanısıp, *barınşa* qurmetpen küte bastadı. (KTTS)]. *barkadar* ‘var kadar’, *barqadarınşa* ‘olabildiğince, mümkün olduğu kadar’ (KT-TTS). *bet* ‘bet, yüz’, *betinşe* ‘herkes kendi bildiğine göre, kendi başına’ (KT-TTS) [*Betinşe* aqsa mınaw jalğan, Joq ténirdiñ tiregi ne? (KTTS)]. *boy* ‘boy’, *boyınşa* ‘göre, nazaran, üzerine, dair’ (KTLS) [Qusbeginiñ aytuwı *boyınşa* Aqbota da osında turadı. (KTTS)]. *dağdı* ‘alışkanlık’, *dağdınsınşa* ‘alışılğelmış şekilde, alışılan tarzda’ (KT-TTS) [Eñ aldımın, burınğı *dağdınsınşa* Asqarovtıñ özi iriktegen öleñderin jandı ırğaqpın éserlendire oqıp şıqtı. (KTTS)]. *él* ‘güç, kuvvet’, *élinşe* ‘mümkün olduğunca, gücü oranında’ [bar *élinşe*] (KT-TTS). *ézir* ‘hazır, şimdi’, *ézirinşe* ‘şimdilik’ [Aqırı ne boları belgisiz, *Ézirinşe* Nurjannıñ oyı örge qanat qağıp tur.] (KTTS). *iz* ‘iz’, *izinşe* ‘peşinden’ [Üyge kirgen ékesiniñ *izinşe* sırtağı kiyiz, kilemderdi qızmetker éyelge jıynattırıp, özi otaw jaqqa ketti.] (KTTS). *jay* ‘yavaş, ağır’, *jayınşa* ‘yavaşça, kendi halinde’ [Balalar *jayınşa* oynap jür.] (KT-TTS). *qadar* ‘kadar’, *qadarınşa* ‘elinden geldiği kadar, imkânlar dâhilinde’ (KT-TTS) [Awa rayınıñ buzılıp ketüwi ıqtıymal, mümkün *qadarınşa* tuqım sebüwdi tezdetiñder, joldastar, -dedi. (KTTS)]. *qajet* ‘gerek, gerekli, hacet’, *qajetinşe* ‘gereği, ihtiyacı kadar’ (KT-TTS). *kerek* ‘gerek’, *kereginşe* ‘gereğince, gereği kadar, istenilen miktarda’ (KT-TTS) [Jiyi otırğızılğan ağaştar ösken sayın topıraqtan özine tiyisti paydalı zattardı *kereginşe* ala almaydı. (KTTS)]. *keri* ‘geri’, *kerisinşe* ‘aksine, tersine’ [Önerdiñ sol jıldardağı dérejesimen salıstırıp qarasaq édebiyet, öner jağıñıñ basım bolğanı ayday anıq. Al qazir istiñ jayı *kerisinşe* bolıp otır.] (KTTS). *meyil* ‘meyil, istek’, *meylinşe* ‘pek, epey, bir hayli, olabildiğince’ [*meylinşe* zerek] (KT-TTS).

Eşitlik hali ekindeki kalıplaşmaların bazıları sıfat-fiil eki üzerine gelerek zarf-fiil oluşturan -şa / -şe ekindeki kalıplaşmalardır.

kezdes- ‘karşılaşmak, rastlaşmak’ (KTTS), *kezdeskense* ‘görüşmek üzere, görüşünceye dek’ (KT-TTS). *öl-* ‘ölmek’, *ölgeninşe / ölgenşe* ‘1. ölene dek, ölünceye kadar, hayatının sonuna kadar’ [*ölgenşe* jaqsı körüw] (KT-TTS), ‘2. oldukça, çok’ [Tosın kelgen ékseriy adamnıñ Asıljan salğan suwretke *ölgenşe* qızığıp, onı aspanğa kötere maқтаğanına Qarlığaş meylinşe quwandı.] (KTTS). *ölerşe* ‘ölesiye, ölürcesine’ (KT-TTS) [Émirin kim eki etse, *Ölerşe* etip urıptı. (KTTS)]. *öyt-* ‘öyle yapmak’, *öytkenşe* ‘öyle yapacağına, öyle yapmaktansa’ (KT-TTS) [Maydan şöbine jetken künde de onan aman ötip ketüw qıym. Tekke oqqa uşasıñdar. *Öytkenşe* partiyzan otryadına barıñdar, -dedi jergilikti adamdar. (KTTS)].

Bir örnekte eşitlik hali ekindeki kalıplaşma, ayrılma hali eki almış kelimedede gerçekleşmiştir.

bizdinşe ‘bizce, bize göre’ (KTS) [*Bizdinşe* mektep muğalimderi üşin de, oquwşılarga da bul kitaptıñ berer tağlımı az bolmasqa tiyis. (KTTS)].

-daq / -day / -dey / -tay / -tey

abaja ‘1. kap kacak konulan dolap, mutfak dolabı 2. yırtıcı hayvanları avlamaya yarayan büyük ağ’, *abajaday* ‘çok büyük, kullanışsız’ [*abacaday* arba] (KTS); ‘çok büyük, normal ölçülerden büyük, görünüşü hoş olmayan’ [*abacaday* bölme] (KT-TTS). *abjılan* ‘1. su yılanı 2. hain, hıyanet eden’, *abjılanday* ‘aç gözlü, doymaz, tamahkâr, haris’ (KT-TTS) [Könbese közi jetip öz betimen, Aranın *abjılanday* aşıp otır, Bérin de joyamız dep jer betinen. (KTTS)]. *aqşa* ‘akçe, para’, *aqşaday* ‘para yerine, kaime’ (KT-TTS) [Kendi, eñbekti iynjener qaltasındağı *aqşaday* eseptep tur. (KTTS)]. *albastı* ‘1. al karısı, albastı 2. terbiyesiz, edepsiz’, *albastıday* ‘terbiyesiz, edepsiz’ (KT-TTS) [Kürkirep qapqara bult teñiz betin, Basadı *albastıday* emin-erkin. (KTTS)]. *alma* ‘elma’, *almaday* ‘kıpkırmızı’ (KT-TTS). *alpamsa* ‘büyük, iri yarı’, *alpamsaday* ‘çok iri, çok büyük’ [Baqtığul jıyırma bes, jıyırma altığa kelip, Tektiğul jıyırmağa ilige bergen şaqtarda ağayındı eki maşlı *alpamsaday* mol deneli, iri qayrattı jigitter bop şıqtı.] (KTTS). *anday-munday* ‘ufak tefek, önemsiz’ (KT-TTS) [*Anday-munday*dı jıynaқтағанша, iyul’ de ayaqталıp qaldı. (KTTS)]. *apan* ‘çukur, in’, *apanday* ‘çok büyük, geniş’ (KT-TTS). *aran* ‘çukur; doyumsuzluk’, *aranday* ‘büyük, geniş’ [*Aranday* awzın aşuw] (KT-TTS). *at* ‘ad’, *attay* ‘tam, ta kendisi’ [Menin üyden şıqqanıma *attay* on kün boldı.] (KTS). *bakan* ‘ucu çatal olan uzun sopa, direk’, *baqanday* ‘iri, dev gibi, sayı itibariyle de bol’ [Awzıñdı bağıp jürsen, eki-üş jıldı *baqanday* diyrektor bop şığa kelesiñ.] (KTTS). *bal* ‘bal’, *muz* ‘buz’, *balmuzdaq* ‘dondurma’ [Maliynanı qaymaqpen, sütpen jéne *balmuzdaqpen* qosıp jese, tipti jaqsı.] (KTTS). *balık* ‘balık’, *balıqtay* ‘besili, şişman, semiz’ (KT-TTS) [*Balıqtay* bir tananı jiyenime berdim. (KTTS)]. *basqa* ‘başka’, *basqaday* ‘başka, farklı’ (KT-TTS). *batpan* ‘batman, bir ağırlık ölçüsü’, *batpanday* ‘büyük, kocaman’ (KT-TTS). *bélen* ‘falan, filan’, *bélendey* ‘o kadar, bahse değer’ [*Bélendey* alısta, kün astındağı Künükey qızdı tapsın.] (KTTS). *béyşeşek* ‘kardelen, kır çiçeği’, *béyşeşektey* ‘kardelen gibi güzel, canlı’ (KT-TTS) [Qız Mémbetti üyine alıp keldi. Üyi *béyşeşektey* jasawlı eken. (KTTS)]. *bir* ‘bir’, *bip-birdey* ‘tamamen aynı, bir, eşit’ (KT-TTS). *birdey* ‘aynen, benzer’ [Tuwmasañ da tuwğan balamday bolıp ediñ. Japar ekewiñniñ mağan alalığın joq, ekewiñdi de *birdey* körem.] (KTTS). *bitew* ‘deliksiz, her tarafı kapalı’, *bitewdey* ‘bütün olarak, bozmadan’ (KT-TTS) [Keyde januwarlar organizminde toksoplazmoz parazitini bar dala tısqandarın *bitewdey* jutıp qoyıp ta juqtıradı. (KTTS)]. *biz* ‘biz, tığ’, *bizdey* ‘biz gibi, sipsivri’ (KT-TTS). *bolat* ‘polat, çelik’, *bolattay* ‘çelik gibi, çok sert’ (KT-TTS) [*Bolattay* bol, jasiy körmeye iymenip, arıpaşsañ, qulpır, ketpe iylenip! (KTTS)]. *dala* ‘bozkır, step’, *daladay* ‘engin, geniş,

ferah' (KT-TTS)]. **dobal** 'beceriksiz, ağır hareket eden, hantal', **dobalday** 'kaba, dev gibi, yakışsız, koskocaman' (KT-TTS) [Şal ornına otırıp, qoldan şapqan qalaq dombırasın aldı, bılay qarağanda, tipti, iykemge kelmeytin térizdi **dobalday** sawsaqtarı pernenı basqanda jıpıldap ketti. (KTTS)]. **dür** 'inci, mercan', **dürdey** 'gözü, görünüşü iyi ve yakışıklı' [Lézzat **dürdey** jigittiñ jas balaşa qısılğan söleket türin körıp, kenet meyiri tüsip, onıñ qolınan siypadı.] (KTTS). **egew** 'eğe, bileği taşı', **egewdey** '1. eğe gibi sert 2. sivri, keskin (dil)' (KT-TTS) [Sondıqtan da jurıt onı ulım desken, Kezdeskende qol qısıp, külimdesken. Al esuwas ékimder taysalmağan, er aqınnıñ **egewdey** tilin kesken. (KTTS)]. **ekinşi** 'ikinci', **ekinşidey / ekinşiley** 'bundan sonra, bir daha' [Ötinemin, **ekinşiley** hat jaza körmeñiz.] (KTTS). **emen** 'meşe ağacı', **emendey** 'güçlü, sağlam, sert' (KT-TTS) [Körüñdersi, adamzattıñ köktemin, Jarılqağan jan séwlesi jetkenin; Jas tülekten ottı dawıl tuwdırğan, Ör **emendey** er azamat öskenin. (KTTS)]. **etek** 'etek', **etektey** 'etek gibi, büyük' [Qolına qalam ustay biletin sayahatşımınñ basqa el tuwralı jazuw-jazbawı negaybil. Al sen tuwralı eñ qurığanda **etektey** maqala jazadı.] (KTTS). **eşqanday** 'hiçbir surette' [Tört aydın işinde sarışunaq bükil jıl boyına jetetin may jiynap aladı da, **eşqanday** aştıqtan qorıqpaydı.] (KTTS). **éke** 'baba', **ékeñdey** 'yaşı büyük, babası yaşında' (KT-TTS). **éldeqanday** 'nasıl olduğu bilinmeyen, belgisiz, belirsiz' (KT-TTS) [Bir kezde ülken sarı üydiñ qalqasınan jan uşıra jügirip, **éldeqanday** adam şığa keldi. (KTTS)]. **éldenendey** 'belli olmayan, bilinmez, meçhul, belirsiz' (KT-TTS) [Éldenendey sebeptermen köşe almaytın bolsañ, bizdiñ üyde qıstap şığarsıñ. Qısqı üyimiz munday emes, keñ, - dedi İyman ağay. (KTTS)]. **iman** 'iman', **imanday** 'hakikî, gerçek' (KT-TTS) [- Otağası-aw, meniñ de **imanday** tilewim sol emes pe? Turar janım tiri bolıp, nemere süysem deymın dağı, dedi Külén Méjitke. (KTTS)]. **iynelek** 'kızböceği', **iynelektey** 'zayıf, sıska, cılız' (KT-TTS). **jas** 'yaş, genç', **jastay** 'çocukken, genç yaşta' (KT-TTS) [Eset pen Anardıñ **jastay** birge oqıp, birge öskenin Seyil tım jaqsı-aq biletin. (KTTS)]. **jastıq** 'yastık', **jastıqtay** 'büyük, iri' (KT-TTS). **jayın** 'yayın balığı', **jayınday** 'büyük, kocaman' [Qabılannın awzı **jayınday**.] (KT-TTS). **jaz** 'yaz', **jazday** 'yaz boyunca, bütün' (KT-TTS) [Sol jılı Darqandar **jazday** suda jürdi. (KTTS)]. **jılı** 'ılık', **jılıday** 'sıcak halde, sıcakken' (KT-TTS) [-Mahmutjan! Jaña ğana pisirdim! **Jılıday** iş, eñ bolmasa bir kese! (KTTS)]. **jım** 'sessizlik', **jımday** 'uysal, sessiz, sakin, yumuşak başlı' (KT-TTS) [Nökeri Çjan-Linniñ bolıp sımday, Qatar tur artarında – béri **jımday**. Közderin batırlardan bir almaydı. Söylesken eki dostıñ sözün tıñday. (KTTS)]. **jip** 'ip', **jiptey** 'ip gibi, incecik' (KT-TTS). **jiptik** 'ince ip veya benzeri bir şey; dal', **jiptiktey** 'güzel, yakışıklı' [**Jiptiktey** kök şağır ayğırğa mingen uzın boylı birew boy körsetti.] (KTTS). **josa** 'içine karışan demir hidroksit miktarına göre pas sarısı, kızıl veya koyu esmer renk almış gevrek kızıl', **josaday** 'kıpırmızı, kızıl' (KT-TTS) [Poçtaçı qız Duniya ernin **josaday** ğıp boyap alğan. (KTTS)]. **julin**

'omurilik, murdar ilik', *julınday* 'İlik gibi uzun, boydan boya' (KTS) [Bir günü Qaşayım bölmesine üy iyesi apayı kirip keldi. – Şırağım, - dedi – osı sen keşe ğana *julınday* bala ediñ. Körine közge qurıp, öşip barasıñ. Osı seniñ janiñdi jep jatqan ne bar? – dedi. (KTTS)]. *jumirtqa* 'yumurta', *jumirtqaday* 'bembeyaz' (KT-TTS). *junttay* 'parlak, tüysüz, temiz, güzel' [Sol qalpınan mına qızı jiyrenbey, kürkesiniñ de, öziniñ de, adam mañaylay almaytın ılasın tazalap, bérin de *junttay* ğıp qoydı. (KTTS)]. *jur* 'kıraç, çorak; suyu çekilmiş göl yatağı', *jurday* 'bomboş, mahrum, yoksun' (KT-TTS) [Aqşa degennen ol qazir *jurday*. (KTTS)]. *qabaq* '1. kabak 2. su kabağından yapılan kap', *qabaqtay* 'şişman, etine dolgun' (KT-TTS). *qağanaq* '1. hayvan yavrusunun ana karnındayken içinde bulunduğu ince zar' 2. çabuk yırtılan, ince şey', *qağanaqtay* 'incecik, hışırdayan' (KT-TTS). *qaqpaq* 'kapak', *qaqpaqtay* 'büyük, kocaman, yayvan' (KT-TTS) [Az waqıttan keyin biyik boylı, murtı *qaqpaqtay* mosqal adam esik aştı. (KTTS)]. *qaqpan* 'kapan, tuzak', *qaqpanday* '1. kapana benzer 2. büyük, geniş 3. güçlü, kuvvetli' (KT-TTS). *qanday* 'nasıl' [Bul sözder *qanday* suraqtarğa jawap beredi? – dep suradı. (KTTS)]. *qara* '1. kara, siyah 2. siyah renkte olan 3. bir şeyin gölgesi', *qaraday* 'boşuna, boş yere, boşuboşuna' (KTS) [-Éllette, köleñkesinen *qaraday* qorqıp jüretinder mañımızğa darımaydı. Ol – haq, - dedi Rawşan tağı da sözün tiygizip Nurlanğa. (KTTS)]. *qarşa* 'küçücük, kısa', *qarşaday* 'ufacık, küçük' [*Qarşadayına* deyin mal qumar qayaqtıñ maldan qadirlisi bar ma eken.] (KTTS). *qawğa* '1. deriden vb. maddelerden yapılan kuyu kovası 2. iri, kocaman', *qawğaday* 'büyük, kocaman' (KT-TTS). *kelin* 'kelin', *kelindey* 'kibar, nazik' (KT-TTS). *kene* 'kene', *kenedey* 'küçük, küçücük' (KT-TTS). *qıs* 'kış', *qıstay* 'kış boyu, kış geçene kadar' (KT-TTS) [Qar túsken soñ qaydan alğandarım bilmeymin, *qıstay* osında astıq tasıdı. (KTTS)]. *qızğaldaq* 'lale', *qızğaldaqtay* 'lale gibi, güzel, zarif' (KT-TTS) [Almatınıñ erekşe bir küzi bar, Küzinde onıñ gül köktemniñ izi bar. Jalt qarasa jüregiñdi jandırğan, Qırğa bitken *qızğaldaqtay* qızı bar. (KTTS)]. *köz* 'göz', *közdey* 'küçük, ufacık' (KT-TTS) [Qalağan atım men narımdı bermediñ dep bası kempir nazı, ayağı *közdey* söz köldey bolıp, soñı daw-şarğa aynaladı. (KTTS)]. *qumırsqa* 'karınca', *qumırsqaday* 'çok kalabalık' (KTS). *quyin* 'kasırğa, hortum', *quyınday* 'kasırğa gibi, yıldırım hızlı, doludizgin, dörtnala koşan (at)' (KT-TTS). *kümis* 'gümüş', *kümistey* 'gümüş gibi, parlak' (KT-TTS) [Qudıqtıñ suwı apaq *kümistey* bolıp jaltıraydı. (KTTS)]. *küz* 'güz', *küzdey* 'güz boyunca, güzün ekilen tahıllar' [Nariyman sol jılı jazda ekonomika fakültetin bitirip, *küzdey* dayındalıp, aspiranturağa emtiyhan tapsırıp bitken.] (KTTS). *malma* 'deri tabaklamak için elde yapılan sıvı', *malmanday* 'beline kadar suya batmış, üstü başı ıslanmış' [Kün quyıp ketti. Şım-şım jılı jañbır. Üstimiz *malmanday*.] (KTTS). *masatı* 'kadife cinsi kumaş, göz kamaştırıcı', *masatıday* 'çok güzel, göz kamaştırıcı' (KTS) [Jayma-şuwaq iyun' ayında Qızıljar atrabı jasıl ala reñ alıp, jerdiñ jüzi *masatıday*

qulpıradı. (KTTS)]. *mir* ‘I. boncuk dizilen ip II. sözü ok gibi zehirli, acı’, *mirdey* ‘acı, keskin, zehirli (söz)’ (KT-TTS). *muntazday* ‘her tarafı eşit, güzel’ [Éyeliniñ qazası kezinde eki-üş kün jumısta bolmağan Qalekeñ mekemege *muntazday* bop qırınıp, jasañgırap keldi.] (KTTS). *ne* ‘ne’, *nendey* ‘nasıl’ [Öz halıñ qalay, qalada *nendey* jañalıq bar?- dedi éñgimeni birden bastap ketkisi kelgen Lida.] (KTTS). *onday-munday* ‘ufak-tefek, şöyle-böyle’ (KTS) [Soñğı kezde *onday-munday* estelikter jazğan bop jürsem de, buğan kelgende edewir bögelemin. (KTTS)]. *öndir* ‘gencecik, güzel’ (KTS), *öndirdey* ‘gencecik, sevimli’ [Ey, Elaman! Mına aldıñda turğan *öndirdey* jigitterdi köresiñ be?] (KTTS). *samala* ‘etrafa saçılan ışık, aydınlık’, *samaladay* ‘1. parıl parıl parlayan, ışıldayan 2. sayısız, hesapsız, çok’ [*samaladay* ésker] (KT-TTS). *sırt* ‘dış’, *sırttay* ‘dışarıdan, dış görünüş itibariyle’ [Tipti ol kisini *sırttay* biletinim de şeksiz edi.] (KTTS). *sol* ‘şu’, *sonday* ‘o kadar, onun gibi, onun kadar, çok’ [Ol *sonday* jaqsı adam.] (KT-TTS). *şağala* ‘martı’, *şağaladay* ‘bembeyaz’ (KTS) [Jaña mektep üyi apaq *şağaladay* bolıp sonadaydan köz tartadı. (KTTS)]. *şaqsqa* ‘hayvanın boynuzundan yapılan enfiye kutusu’, *şaqsaday* ‘küçücük, minnacık’ [*şaqsaday* bası şaraday boluw] (KT-TTS). *şıtır* ‘hayvan yemi olarak kullanılan beyaz çiçekli bir bitki’ (KTS), *şıtırday* ‘tertemiz, bembeyaz’ (KT-TTS) [Külziyma atasınıñ iş kiyimderin de, aqjayması men jastıgınıñ tısın da üş künde bir juwıp, jırtılğanı bolsa jamap, *şıtırday* ğıp qoyadı. (KTTS)]. *şiyettey* ‘ufacık, küçücük genç’ (KTS) [Ömeli şal men kempir, *şiyettey* altı bala ékesi men ekewiniñ moynına tüsti. (KTTS)]. *şiyqan* ‘çıban’, *şiyqanday* ‘kıpkırmızı’ (KT-TTS) [Qulan onıñ *şiyqanday* jüzine, semizdigine sonday-sonday elewsizdew belgilerge qarap, bunıñ déwletti adamnıñ balası ekenin añğardı. (KTTS)]. *tiyttey* / *tiytimdey* ‘ufacık, küçücük’ [Asıla tüsken boyı ün şığarmay jabısıp qalıptı, *tiyttey* arıq qoldarimen qısıp-qısıp qoyadı.] (KTTS). *üy* ‘ev’, *üydey* ‘büyük, kocaman, devasa’ (KT-TTS) [*Üydey* tastardı éñgelek oynatıp, taw tasqını kelip qaldı. (KTTS)]. *üyelmen* ‘ev bark, mal mülk’, *üyelmendey* ‘pek kocaman, pek büyük’ [Stol basında *üyelmendey*, tolıq deneli qara kisi otur.] (KTTS). *ülperşek* ‘1. karıncık 2. karıncık üzerindeki yağ tabakası’, *ülperşektey* ‘sevimli, cazibeli, gencecik’ (KT-TTS) [Küreñ biyeden *ülperşektey* küreñ töbel qulın tuwdı. (KTTS)]. *zat* ‘eşya, şey’, *zattay* ‘ayni, maddi’ (KT-TTS) [Eñbekkün boyınşa aqı tölengende kolhoz öniminiñ bir böligi *zattay*, yağniy azıq-tülük türinde bölinedi. (KTTS)]. *zéredey* ‘can, ruh’, *zéredey* ‘az, ufacık’ [Jawınıñ érbir *zéredey* tamşısı şöpke muzdaq bolıp qata jabısqan.] (KTTS). *zilmavır* ‘çok ağır, gülle gibi’, *zilmawırday* ‘çok ağır’ [Sonıñ işinde mıqtı qursaw salınğan ülken mörler basılğan *zilmawırday* temir jéşik bar.] (KTTS). *zilmaday* ‘çok ağır, çok zor’ (KTS). *ziñgittay* ‘büyük, kocaman’ [Oqıymın degenmen endi kişkentay balalardıñ arasında *ziñgittay* bolıp qalay otıradı.] (KTTS).

-dey eşitlik ekinin -n vasıta hali ekiyle birleşiminden oluşmuş olan -deyin

ekinin de kalıplaştığı tespit edilmiştir:

iyne ‘iğne’, **iyne**deyin ‘ufacak’ (KT-TTS) [Boydağı mindi sanasam, Taw tasıan az emes, Jüregimdi bayqasam, *İyne*deyin taza emes. (KTTS)].

-dey eki bir örnekte iyelik eki almış bir kök üzerinde kalıplaşmıştır:

köke ‘1. baba 2. her şeyden büyük, en sağlam’, **kökesindey** ‘en büyüğü, en iyisi, en güzeli’ (KTTS).

-dey eşitlik ekindeki bazı kalıplaşmalar sıfat-fiil eki almış fiiller üzerinde olmuştur:

délde- ‘1. doğrulamak, eşitlemek 2. nişan almak’, **délde**dey ‘dosdoğru, beklendiği gibi’ (KT-TTS) [*Délde*dey men barğanda mına suraqtı surap jatır eken: - Élewmet isine aralasıız ba? (KTTS)]. **öl-** ‘ölmek’, **ölerdey** ‘ölürcesine, çok, pek’ (KT-TTS) [Olar Ospannan *ölerdey* qorqatın. (KTTS)].

1.5. Vasıta Hali Ekleri (-n, -menen/ -men)

Genellikle fiilin kendisi vasıtası ile, kendisinin iştiraki ile veya kendisinin ifade ettiği zamanda yapıldığını gösteren (Ergin 1985: 237) zarf türünden kelimeler türeten vasıta hali ekinin, Türkçenin en eski metinlerinde kalıplaşmaya başladığı görülür. Türkçede zaman zarfı türetecek özel bir ekin bulunmaması sebebiyle vasıta hal eki, üzerine geldiği zaman ifade eden kelimelerden zarflar türetmek üzere kullanılmıştır. Zaman zarfları yanında tarz zarfları da oluşturmuştur (Korkmaz 1994: 18-20). Kazak Türkçesinde, *birle* edatı ve Türkçenin asıl vasıta hali eki olan -n’in ekleşip ses değişmesine uğramasıyla meydana gelmiş olan -menen / -men eki vasıta hali eki olarak kullanılmaktadır. Ekin, ünlülerden ve z dışındaki tonlu ünsüzlerden sonra -menen / -men, z ile biten ünsüzlerden sonra -benen / -ben, tonsuz ünsüzlerden sonra da -penen / -pen şekilleri bulunmaktadır (Öner 1998: 137, Koç 2004: 206). Kalıplaşma hem bu ekte hem de işlek olarak kullanılmayan -n vasıta ekinde tespit edilmiştir.

-n

aqır ‘ahir, son’, **aqırın** ‘1.yavaş, yavaşça’ [*Aqırın* ayandap, balasın quşaqтай köterip, ana solardıñ qasına keldi.], ‘2. yavaşça, gizlice’ [*Aqırın* üyden şığıp tañ aldında Manağı saydağı attı tapqan qanday.], ‘3. dikkat !, sakın!’ [Tez kiyin. *Aqırın*, jırtıp alma -dedi Qasen.] (KTTS). **aldaqaşan** ‘çoktan, eskiden’ (KT-TTS) [Talas pikirdiñ beti *aldaqaşan* aşılса da jiynalıstı basqaruwşı Jaqip otağası méseleni dawısqa sala qoyğan joq. (KTTS)]. **astırt** ‘alt, aşağı taraf’, **astırtın** ‘gizli, gizlice’ [Olardıñ keybir qazaq baylarımen *astırtın* jaqındasıp jürgenderi bayqaladı.] (KTTS). **éldeqaşan** ‘çoktan’ [Ol *éldeqaşan* ketti.] (KTS). **érqaşan** ‘devamlı, her zaman’ [Başlılar bastay bilse, buqara qostawğa *érqaşan* da ézir

ğoy, Küderi Qadıroviç, -dep jumıydı Dorofeeva.] (KTTS). *üst* ‘üst’, *üstin-üstin* ‘tekrar tekrar, üst üste’ (KT-TTS) [Köz baylanğanda şetki ülken üydiñ terezesi *üstin-üstin* qağıldı. (KTTS)]. *üstirt* ‘üstünkörü, alelacele’, *üstirtin* ‘dikkatsizce, alelacele’ (KTS) [Jasıratını joq, awıl-qaladağı köp qazaq mektepterinde ana tili, qazaq édebiyeti nénderi köbine *üstirtin*, şalağay ötedi. (KTTS)].

İyelik eki üzerine gelen -n vasıta hali ekindeki kalıplaşmalar:

erteñ ‘1. yarın 2. gelecek’, *erteñgi* ‘1. sabahki 2. yarınki 3. ilerdeki, gelecekteki’, *erteñgisin* ‘1. sabahleyin, sabah vaktinde’ [Bügin *erteñgisin* bizdiñ üyden jéwge bir sındırım nan tabılmadı.] ‘2. ertesi gün’ [*Erteñgisin* ekewmiz jolğa şıqtıq.] (KTTS). *keş* ‘akşam’, *keşki* ‘akşamki’, *keşkisin* ‘akşam üstü, akşama doğru’ (KT-TTS) [*Keşkisin* İbray Kişi Alakölge bardı. (KTTS)].

-menen / -men

erte ‘erken’, *ertemen* ‘erkenden, ezanda’ (KT-TTS) [Qasım, künde *ertemen* kelip atardı suwarıp, jem saladı. (KTTS)]. *şama* ‘tahmini ölçü, miktar’, *şamamen* ‘tahminen, aşağı yukarı’ (KT-TTS).

-Ken sıfat-fiil eki üzerine gelerek de kalıplaşmıştır.

de- ‘demek’, *degenmen* ‘ancak, mamafih, nitekim’ (KT-TTS) [*Degenmen* balalıq şağıñız ötken awıldı şiyrek ğasırdan soñ körgende ötkendi eske alıp, bügingige masattanbay qoya alasız ba? (KTTS)]. *éyt-* ‘söylemek’, *éytkenmen* ‘söylense de’ [*Éytkenmen* kelmedi.] (KTS). *qayt-* ‘kalay et- birleşik fiilinin kısalmış biçimi, ne yapmak, ne etmek anlamında’, *qaytkenmen* ‘aslına, ne olursa olsun’ (KT-TTS). *öyt-* ‘öyle yapmak’, *öytkenmen* ‘öyle olmasına rağmen, buna rağmen’ (KT-TTS) [*Öytkenmen* de, jarım edi dep şetke qaqpañız. (KTTS)].

Üçüncü teklik şahıs iyelik eki almış kelimeler üzerine gelerek de kalıplaştığı tespit edilmiştir.

ald ‘ön’, *aldımen* ‘ilk olarak’ [*Aldımen* közime aqsur attı körset.] (KTTS). *bet* ‘yüz’, *bet-betimen* ‘herkes kendi bildiğine göre, kendi başına’ (KT-TTS) [Köre almay el jurtuñıñ aqtıq jüzin, Ér jerge süyegiñdi kömip jürsin. Sandalıp elden bezip nağıp jürsin, Tentirep *bet-betiñmen* lağıp jürsin. (KTTS)]. *jay* ‘yavaş, ağır, aheste’, *jayımen* ‘yavaş, yavaşça, kendi halinde’ (KT-TTS) [*Jayımen* uşıp bara jatqan bürkit añdawsızda artınan kep tüyip ketkende tömen Qaray jarq qoyam dep qara suwğa küp berip tüsip ketkeni. (KTTS)]. *jup* ‘çift’, *jup-jubımen* ‘çift halinde, ikişer ikişer’ (KT-TTS) [Bul başqada jürgen adamdar da jalğız jürmey, *jup-jubımen* jürgeni bayqaladı. (KTTS)]. *qalıp* ‘1. kalıp 3. durum, vaziyet, tutum’, *qalıpımen* ‘olduğu gibi, eskisi gibi, değiştirilmeden’ (KT-TTS). *kez* ‘vakit, süre’, *kez-kezimen* ‘sırayla’ (KT-TTS) [Zamana, şaruwa, nimez künde özgerdi, Olarğa *kez-kezimen* nébiy keldi. Qağıyda, şariyğatı özgerse de,

Tağrif Alla eş jerde özgermedi. (KTTS)]. *orın* ‘yer’, *orın-ornımen* ‘belirli bir düzende, tertiple, disiplinle’ (KT-TTS) [Üydiñ işinde birde-bir artıq zat joq, bérin *orın-orınmen* tap-tuynaqtay etip ornalastırğan. (KTTS)]. *ret* ‘sıra’, *ret-retımen* ‘sırayla, sırasıyla, düzenle, düzeniyle’ (KT-TTS). *son* ‘son’, *sonımen* ‘neticede’ [*Sonımen* keşe atqa minip, minekiy sağan kelip otırmın.] (KTTS). *şın* ‘gerçek’, *şınımen* ‘gerçekten, hakikaten’ (KT-TTS) [Aytjan jalt berüwge uyaldı ma, élde *şınımen* sastı ma, ornında qalt turıp qalğan. (KTTS)]. *üyelmen* ‘ev bark, mal mülk’, *üyelmenımen* ‘hepsi, tamamen, tümü’ (KT-TTS) [Ol saqalı şoşayıp, *üyelmenımen* alğa umsınıp, tabınıp qalğan. (KTTS)]. *zat* ‘1. eşya, şey 2. alemdeki canlı cansız herşey’, *zatımen* ‘tamamen, bütünüyle’ (KT-TTS) [Öytkeni bul бүkil tariyhtıñ adam balasınıñ endigi ösüw-örkendewin atımen, *zatımen* jaña jolğa, jaña bağıtqa tüsiretin ulı jol. (KTTS)].

KTTS, KT-TTS, KTLS, KTS gibi sözlükleri tarayarak tespit ettiğimiz bu örnekler yanında KKT’de vasıta hali ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmış *kezekpen, jönımen, tüydegımen* örnekleri de verilmiştir (Iskakov 1974: 353).

1.6. Yön Gösterme Eki (-karı / -keri)

Eklendiği kelime ile yön gösteren birer zarf görevinde kullanılan bu ek, daha ilk kullanıldığı metinlerde kalıplaşmaya başlamıştır (Korkmaz 1994: 7). Kazak Türkçesinde sert ünsüzlü olarak kullanılan bu ek, sayılı örnekte kalıplaşmış olarak yaşamaktadır.

iş ‘iç’, *işkeri* ‘içeri, içeriye doğru’ [Basqarmanıñ balasına ilesip, biz de *işkerige* ötip kettik. (KTTS)]. *şet* ‘1. kenar 2. dış, taşra’, *şetkeri* ‘uzak, ücra, taşra’ [Mektibimiz joldan *şetkeri*.] (KT-TTS). *tıs* ‘dış’, *tısqarı* ‘1. dışarı, dışarıya 2. uzak, ırak’ (KT-TTS) [Tuwğan jerimizden *tısqarı* jürsek te qatar tınıqqan qurbı-tanıstarımız nazarlarınan tıs qaldırmaptı. (KTTS)]

2. İSİM İŞLETME EKLERİNİN KALIPLAŞMASI

İsim işletme eklerinden iyelik eki kendisine tabi olan unsurlarla geriye doğru bir ilişki içindeyken, çokluk eki başka kelimelerle bir ilişkiye geçmeyip karşıladığı nesnenin sayısının çok olduğunu belirterek bir iç ilişki kurar (Ergin 1985: 131, 227). Çokluk ekleri yalnız kök ve gövdelere gelirken, iyelik ekleri kapsamları daha geniş olduğu için kök ve gövdeler yanında isimlerin çokluk hallerine de gelebilirler. Kapsamı daha geniş olan iyelik ekindeki kalıplaşmalar çokluk ekine göre daha fazladır. Aitlik eki isim işletme ekleri içinde kalıplaşmaya en eğilimli ektir. Bu yüzden Muharrem Ergin (1985: 161, 226) aitlik ekini hem yapım ekleri hem de çekim ekleri içinde ayrı ayrı değerlendirmiştir. Kazak Türkçesinde aitlik ekindeki kalıplaşmalar diğer isim işletme eklerinden daha fazla olup bir kısmı bulunma hali eki almış isimlerde gerçekleşmiştir.

2.1. Çokluk Eki (-lar / -ler / -dar / -der / -tar / -ter)

İsmin karşıladığı nesnenin sayısının birden fazla olduğunu ifade etmek için kullanılan eke çokluk eki denir. Türkçede -lar / -ler şeklinde olan çokluk ekinin Kazak Türkçesinde ünsüz uyumuna göre altı farklı çeşidi vardır. Ünlülerden ve r, v, y ünsüzlerinden sonra -lar / -ler, l, m, n, ñ, z, j ünsüzlerinden sonra -dar / -der, tonsuz ünsüzlerden sonra ise -tar / -ter olarak kullanılmaktadır (Koç 2004: 201). Çokluk eki, isim çekim eklerinden olan hal ekleri gibi eklendiği ismi diğer isimlerle münasebete geçirmeyen, yalnızca eklendiği ismin dil bilgisi bakımından anlamını değiştiren bir ektir (Ergin 1985: 220-221). Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış örnekleri genellikle üzerine üçüncü şahıs iyelik eki olarak zarf oluşturmuştur. *Akşamları, geceleri, hafta sonları* vb. (Korkmaz 2003: 103-104). Kazak Türkçesinde kalıplaşan örnekler ise nesne adı yaratmış ve üzerine başka bir ek almamış kelimelerdir.

baylanıs ‘1. ilgi, ilişki 2. iletişim’, *baylanıstar* ‘iletişim’ (KTLS). *ereje* ‘kural, kaide’, *erejeler* ‘mevzuat’ (KTLS) [Oyn *erejelerin* saqtaw, özin ustay bilüw qajettigin olar jaqsı tüsinedi. (KTTS)]. *érip* ‘harf’, *ériptar* ‘alfabe’ (KTLS). *jorğala-* ‘emeklemek, sürünmek’, *jorğalawşılar* ‘sürüngen’ (KTLS) [Bawırımen *jorğalawşılardıñ* qurılısında bir elewli erekşelik boldı. (KTTS)]. *qazaqtar* ‘Güney Rusya’da yaşayan Slavlaşmış bir topluluk ve bu topluluktan olan kimse, Rus Kazakları’ (KT-TTS). *qonıs* ‘konut, mekan’, *may* ‘yağ’, *qonısmaylar* ‘yeni bir mekâna yerleştikten sonra yemek verme geleneği’ (KT-TTS) [Keşke *qonısmaylarğa* keliñiz. – Joq. Kele almaymın... Emenalı şaqırıp qoydı. (KTTS)]. *qujat* ‘belge, doküman’, *qujattar* ‘evrak’ (KTLS). *şığarma* ‘edebî eser’, *şığarmalar* ‘külliyyat’ (KTLS) [Bizdiñ jazuwşılarımızdıñ köptegen *şığarmaları* dünüye jüzindegi ondağan şetel tiline awdarıldı. (KTTS)]. *kösem* ‘önder, lider’ (KTS), *kösemetsiler* ‘maiyet’ (KTLS). *omırtqa* ‘omurga’, *omırtqalılar* ‘omurgalılar’ (KT-TTS) [Süt qorekti januwarlar- *omırtqalılardıñ* işindegi eñ joğarı satılısı. (KTTS)]. *omırtqasızdar* ‘omurgasızlar’ (KT-TTS) [*Omırtqasızdar* arasındağı eñ uzını- lineus degen qurt. (KTTS)].

2.2. Üçüncü Teklik Şahıs İyelik Eki (-ı / -i / -sı / -si)

Bir ismin karşıladığı nesnenin hangi şahsa veya hangi nesneye ait olduğunu ifade eden iyelik eklerindeki kalıplaşmalar genellikle bir isim tamlamasının tamlayanının atılıp tamlananının aldığı iyelik ekiyle kaynaşmasıyla oluşmuştur (Korkmaz 1994: 36, Korkmaz 2003: 164). Üçüncü teklik şahıs iyelik ekinin eklendiği kelimeyle kaynaşmasıyla ortaya çıkmış kalıplaşmış isimler, Kazak Türkçesinde genellikle isim, sıfat, zarf, zamir ve edat olarak kullanılmaktadır.

bar ‘var’, *barlığı* ‘hepsi, tümü, bütünü’ (KT-TTS). *bas-ayaq* ‘baş-ayak’, *bas-ayağı* ‘1. baştan sona, tamamen’ (KT-TTS) [Tağı da aytayın: jip toqıytın,

kezdeme toqıytın, kent istep şığaratın zavodtıñ közge köringenderi – *bas-ayağı* on şaqtı-aq. (KTTS)], ‘2. tamamı, hepsi’ (KT-TTS) [Élgi top *bas-ayağı* jıynalısimen kelip Amankeldi qabiri basına toqtadı. (KTTS)]. *bayağı* ‘eski, evvelki, belli’ [El *bayağı* el emes, Jaña qoğam, jaña adam, El özgergen sıyaqtı.] (KTTS). *bayan* ‘durağan, sabit, değışmez’, *bayanı joq* ‘vefasız, ebed olmayan, geçici’ (KTS) [*Bayanı joq* erden bez, Baylawı joq sözden bez. (KTTS)]. *éne* ‘ta, işte, orada’, *énewgüni* / *énewgi* ‘geçen gün, birkaç gün önce, geçenlerde’ (KT-TTS) [*Énewgüni* Qarataw kenine barğanda köp nérseni, adam bilmeytin ğajap maşıynalardı kördim. (KTTS)]. *érqaysı* ‘her biri’ [Söytip qanşa adammen démdes, istes bolsa, solardıñ *érqaysı* jöninde arnawlı pikiri bolatın.] (KTTS). *qısqası* ‘kısacası, hülâsa, özetle’ (KT-TTS) [*Qısqası*, dériger Esjan bolmağanda meniñ Esjanım bul dünyede bolmaytın da edi. (KTTS)]. *şaması* ‘galiba, herhalde’ [*Şaması* olar on-on bes adam bolar.] (KT-TTS).

Türkçede insan gövdesinin çeşitli parçalarını veya akrabalığı gösteren kelimelerde yaygın olarak kalıplaştığı görülen (Korkmaz 1994: 38) iyelik ekinin bu kullanımına Kazak Türkçesindeki *üsti-bası* ‘vücut, beden’ (KT-TTS) örneği verilebilir.

2.3. Aitlik Eki (-qı / -ki / -ğı / -gi)

-Ki aitlik ekinin, aslında edat olup Türkçenin bilinen devirlerine geçerken eklediğini söyleyen Muharrem Ergin (1985: 161-162, 226), bu eki nesne adı, zamir ve sıfat fonksiyonunda kullanılan kelimeler yaratmış olmasından dolayı yapım ekleri içinde, çekim eklerinden sonra gelerek aitlik gibi bir çeşit iyelik fonksiyonu taşımasından dolayı da isim işletme ekleri içinde değerlendirmiştir. Muharrem Ergin’in yapım eki fonksiyonuyla kullanımına verdiği örnekler de diğer isim çekim ve işletme ekleri gibi aitlik ekinin yine sıfat, zamir türünden kelimeler yaratmak üzere kalıplaşmış örneklerine benzemektedir. Kazak Türkçesinde ünlüyle ve tonlu ünsüzlerle biten isimlerden sonra -ğı / -gi, tonsuz ünsüzlerle biten isimlerden sonra ise -qı / -ki şeklinde kullanılan bu ekin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmış kelimeler, nesne adı ve çoğunlukla mekan ve zaman ifade eden sıfat fonksiyonunda kullanılmaktadır (Iskakov 1974: 180-181).

aqır ‘ahir, son’, *aqırğı* ‘son, sonuncu’ (KT-TTS) [Bügin dem alısımın *aqırğı* küni. Bir jağı tez awılğa jetüwge de asığadı. (KTTS)]. *alğaş* ‘ilk, birinci’, *alğaşqı* ‘ilk, başlangıç’ [Onın *alğaşqı* qadamı edi.] (KTS). *ald* ‘ön’, *alğı* ‘1. ilk sıradaki, birinci, öndeki 2. ilerideki, gelecekteki’ [*alğı* söz] (KT-TTS), [Jarqın maqsat yolında *alğı* sapta kelemiz. Jas urpaqtıñ janına jaqsı destür egemiz. (KTTS)]. *aldıñğı* ‘1. evvelki, öndeki, ilk’ [*Aldıñğı* arbada qalğıp otırğan Beysen teñsele tüsip, qulay ketti.], ‘2. Geçmiş zaman, geçmiş gün’ [Onıñ oynan *aldıñğı* jılğı Kenjebektiñ attan awdarıp, baylap alğanı keter emes.], ‘3. Gelecek, gelecek

zaman' [Qayuwan artın, osı künin de buldır bileği, *aldınğı* jağın tegis teksermekke tipti joq.] (KTTS). *art* 'arka', *arğı* '1. bir şeyin öte tarafı 2. sonraki, öteki 3. geçen, daha evvelki' [Anğardın ba *arğı* jağın?] (KTS). *artqı* 'sonraki, arkadaki' (KT-TTS) [*Artqı* eki ayağım, Uzun deseñ uzın-aw. Aldıñğı eki ayağım, Étteñ, qısqa qızıq-aw! (KTTS)]. *bast-* 'başlamak', *bastapqı* 'başlangıç, ilk, evvelki' (KT-TTS) [Birinşi okuw jiliniñ *bastapqı* aylarında-aq Jarqın öziniñ uğımtaldığımın, sabırlı tértibimen közge tüsken. (KTTS)]. *bayırğı* 'önce, evvelce' (KTS); '1. çok önceki, eski, evvel, kadim' (KT-TTS) [1. Qazaq halqı özderiniñ jeti atağa jetkende ğana nekelesetin *bayırğı* saltın saqtap kelgen. (KTTS)], '2. mahalli, yerli, yerel' (KT-TTS) [Buğan osı qalanıñ *bayırğı* turğındarınıñ biri, dérbes pensiyoner Kéribay Kenetbayev ta şaqırılıptı. (KTTS)]. *bilay* 'böyle, şöyle', *bilayğı* '1. ondan başka, öbür' (KT-TTS) [Ekewi küresip ülken jıgılğanda *bilayğı* jurt Nésimdi biraz ayağanday da boldı. (KTTS)], '2. ondan sonraki, belirli bir süreden sonraki' (KT-TTS) [Sabaqtan qaluw onıñ *bilayğı* ülgirimine qanday éser etetini tüsinikti. (KTTS)]. *biltur* 'geçen yıl', *bilturğı* 'geçen yılki' (KT-TTS) [Minekiy, Asqardıñ *bilturğı* awılı biyıl kolhoz boldı. (KTTS)]. *burın* 'önce', *burınğı* 'önceki, evvelki' (KT-TTS) [*Burınğı* küñdik ömirden kettik. Mine, jazatın bolsañ bizdi jaz, - dedi éyel İlyasqa. (KTTS)]. *ejel* 'eski', *ejelgi* 'ezeli, eski, kadim' (KT-TTS) [Turman qabiynanıñ esigin aşıp, *ejelgi* Sığanaq jurtınıñ topıraq bop müjilgen kéri qabırğasına küle, éjuwalay qaradı. (KTTS)]. *erte* '1. erken 2. eskiden, önceden' (KT-TTS), *ertegi* 'geçmişte, eski zamanda olan vakaları resimleyen masal' (KTTS). *édet* 'adet', *édetki* 'alışkanlık haline gelen' (KT-TTS) [Élden soñ ol basın eptep köterip alğa qaradı. Mejeli tas alıs emes eken. Projektör otı tömende, küzet *édetki* qozğalısına kirirken. (KTTS)]. *éwel* 'evvel', *éwelgi* 'evvelki, ilk, önceki' (KT-TTS) [*Éwelgisi* biraz jamañşılıqtıñ jağasında turıp, adamnıñ adamdığın buzatın jamañşılıq. (KTTS)]. *iş* 'iç', *işki* 'iç taraftaki, içindeki, içteki, dahilî' (KT-TTS) [*İşki* üydegi eki terezeniñ aldında on şaqtı "Belomar" papirosı qalawlı tur. (KTTS)]. *joğarı* 'yukarı, yüksek', *joğarğı* 'bilgili' (KTS) [Tayır *joğarğı* dérejeli bilim bar aqınımız. (KTTS)]; '1. yukarı, yüksek' [Tolıq jigit *joğarğı* quwıstan çemodandarın tüsirip jatr.], '2. yukarı, baş' [Eki mırza bir jérdemşi aqıldasa jürüp özenniñ *joğarğı* jağın da körip qayttı.] (KTTS). *qaşañ* 'uzak, irak', *qaşañğı* 'eski' [Meniñ *qaşañğı* tanısım – Élibek edi. (KTTS)]. *kédüwilgi* / *kédüwilgidey* / *kédimgi* 'alışılmış, olagelen, her zamanki gibi' (KT-TTS) [Ekewiniñ arasındağı hikaya jeñil, *kédüwilgi* jattandı türde bastalıp edi, Tek ayaq jağı awırlap ketti. (KTTS)]. *keş* 'akşam', *keşki* 'akşamki' (KT-TTS) [*Keşki* oturısta Abay méjilistiñ betin özgertti. (KTTS)]. *keyin* 'sonra', *keyingi* 'son, sonraki, sonuncu' (KTTS) [Qamqa- Qaldardıñ *keyingi* éyeli, éri jas, éri suluw. (KTTS)]. *sirt* 'dış', *sirtqı* 'dış taraftaki, dışarıdaki, yabancı' [*sirtqı* esik; *sirtqı* ister menistrliğı] (KT-TTS). *soñ* 'son', *soñğı* 'son, sonuncu, nihaî' (KT-TTS) [Abay *soñğı* kúnderde ési rese, osı *soñğı* tünde, özinde dağdılı

bolmağın, bir halde. (KTTS)]. *tüp* ‘dip’, *tüpki* ‘dipteki, başlangıçtaki, ilk, esas’ [Nésir Talğattıñ *tüpki* oyun aňğarıp, küle qaradı.] (KTTS).

Aitlik eki kuzey grubu Türk lehçelerinde bulunma hali ekinde sonra gelerek belli bir mekâna bağlı vasıf isimleri yapmaktadır (Öner 1998: 44). Kazak Türkçesinde de bu ekin bulunma hali eki üzerine gelerek de kalıplaştığı, isim ve sıfatlar yarattığı tespit edilmiştir:

ağım ‘cereyan, yönelim, akım’, *ağımdağı* ‘popüler, cari, güncel’ [*ağımdağı* mésele] (KT-TTS). *at* ‘ad’, *atındağı* ‘adlı’ [Jambıl *atındağı* mektep] (KT-TTS). *es* ‘akıl’, *estegi* ‘hatıra’ (KT-TTS) [Abay köñlinde erte künniñ ayıqpas sağımday suluw qıyal *estegisi* otır edi. (KTTS)]. *jay* ‘sıradan, önemsiz, basit’, *jaydağı* ‘basit, yüzeysel, sathi’ [*jaydağı* oy] (KT-TTS). *qatar* ‘sıra, dizi’, *qatardağı* ‘alelade, bayağı, sıradan’ (KT-TTS) [Temir otanımızdı qorğaw üşin talay jorıqtarda bolıp, é sirese, iske şıñdalıp, *qatardağı* soldattan qomandır dérejesine köterildi. (KTTS)]. *qaydağı* ‘1. saçma sapan, saçma, önemsiz’ [*Qaydağı* aytpa.] ‘2. nerden, ne gezer?’ [*Qaydağı* jas?] (KT-TTS). *qaydağı-jaydağı* ‘çok eskiden, mazideki, geçmiş gitmiş, önemsiz, değersiz’ (KT-TTS) [Tuwğan jerge qayta oralıp kelüwin kelse de, mine, *qaydağı-jaydağı* qırıq qıya qıyalğa tüsip, puşayman bop jür. (KTTS)]. *qay-qaydağı* ‘geçmişte kalan, önemsiz, değersiz, hatırlanmak istenmeyen (şeyler)’ (KT-TTS) [Keybir tildi-jaqtı, söz biletin jigitter öleñge, jırğa *qay-qaydağı* qosıp, én saldı. (KTTS)].

SONUÇ

Türkçede yeni kavramlara ad bulmanın bir yolu olarak kullanılan ek kalıplaşmaları, dilin söz varlığının farklı fonksiyonlarla yeni anlam örgüleri yaratılmak üzere kullanılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Yeni anlamı karşılamak üzere kullanılan bu yol zamanla yerleşerek bazı eklerde kalıplaşmalara yol açmıştır. Kazak Türkçesinde isim çekim ve işletme eklerindeki kalıplaşmalar, genellikle yeni bir kavrama ad olan isimler, sıfat, zarf, zamir ve edat türünden kelimeler yaratmıştır. İsim çekim ve işletme ekleri içinde en fazla kalıplaşmaya uğrayanlar isim çekim ekleridir. Özellikle eşitlik hali ekindeki kalıplaşmalar, kalıplaşmaların büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Bulunma ve ayrılma hali ekinde de kalıplaşmalar diğerlerine göre daha fazladır. KTS, KT-TTS, KTTS’nin taranması sonucunda tespit edilen 393 kelimenin 207’si zarf, 115’i sıfat, 43’ü isim, 26’sı edat, 2’si de zamir’dir. İsim çekim ve işletme eklerindeki kalıplaşmalar, Kazak Türkçesinde isim cinsinden kelime türleri yaratmanın etkin bir yolu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar:

- ARSLAN, Hülya (1996), “Kazak Türkçesinde Ünsüz Uyumu”, BİR Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, s.53-70.
- ARSLAN-EROL, Hülya (2006), “Günümüz Türk Lehçelerinde Çekim ve İşletme Eklerinin Kalıplaşmasıyla Oluşmuş Kelimeler Üzerine”, I. Uluslar arası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, İzmir: Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.
- _____ (2008), “Kazak Türkçesinde Fiil Çekim ve İşletme Eklerindeki Kalıplaşmalar”, Gaziantep Ü, Sosyal Bilimler Dergisi, cilt 7, sayı 2, s.355-366.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (Bşk.) (1991) *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, I, II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- _____ (editörlüğünde) (2007), *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1985), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KKT** ISKAKOV, A. (1974), *Kazirgi Kazak Tili- Morfolojiya*, Almatı: Mektep Baspası.
- KOÇ, Kenan ve Oğuz DOĞAN (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Ankara: Gazi Kitapevi Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1994), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (1995), “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar I, s. 12-84.
- _____ (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KTLS** ERCİLASUN, A. Bican (Bşk.) (1991) *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, I, II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KTS** KENESBAYOĞLU, İ.K. (Bşk.) (1984) *Kazak Tiliniñ Sözdügi (Kazak Türkçesi Sözlüğü)*, (Çeviren: Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- KTTS** ISKAKOV, A.I. (1974-1986), *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdügi*, I-X, Almatı: Kazak SSR “Gılım” baspası.
- KT-TTS** KOÇ, Kenan, A. BAYNİYAZOV ve V. BAŞKAPAN (2003), *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖNER, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (1999), “Türkçede Edath (Sentaktik) İsim Çekimi”, Türk Dili, sayı: 565, s. 10-18.
- ÖZKAN, Nevzat (2001), “Hâl Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, İlmî Araştırmalar 12, s.153-165.